

Na izvorištima balkanizma: imagološka analiza *Europe* Enea Silvia Piccolominija

Sažetak:

Polazeći od kritike Todorovine pretpostavke da se balkanistički diskurs počinje oblikovati krajem ranonovovjekovnog razdoblja, osnovni predmet ovog rada jest postavljanje početka oblikovanja balkanističkih imagema u razdoblje renesansnog humanizma. Okosnica rada jest historijsko-imagološka analiza horografskog djela *De Europa*, nastalog 1458. godine od strane autora Enea Silvia Piccolominija, renesansnog humanista poznatijeg kao pape Pija II. Analizom se nastoji otkriti na koji način Piccolomini oblikuje predodžbu o Europi i njezinim konstitutivnim dijelovima, pri čemu se posebna pozornost posvećuje prostoru jugoistočne Europe, odnosno Balkana, s namjerom da se dovede u vezu s kasnijim balkanističkim diskursima. Interpretativna analiza Piccolominijeva djela u metodološkom se pogledu oslanja na trodimenzionalni analitički model historijske analize diskursa. Prva razina, odnosno tekstualna analiza, usredotočena je na klasificiranje imagema sukladno načelima klasične horografije, te na određivanje njihove aksiološke vrijednosti. Intertekstualna analiza obuhvaća detektiranje Piccolominijevih implicitnih i eksplicitnih referenci na antičke i suvremene autore. Na kraju, kontekstualnom analizom nastoji se sagledati Piccolominijevu predodžbu o Europi u kontekstu humanističkih identitetskih modela te njihovih pragmatičkih i političkih funkcija.

Ključne riječi: balkanizam, renesansni humanizam, Enea Silvio Piccolomini, papa Pio II., *Europa*

1. Uvod¹

Godine 2001. skupina psihologa i neuroznanstvenika predvođena Stephenom M. Kosslynom objavila je rezultate empirijskog istraživanja vezanih uz psihologiju mentalnih slika na temelju kojeg su zaključili da se prilikom procesa formiranja mentalnih slika aktiviraju isti neuralni mehanizmi koji su aktivirani prilikom stvarnog perceptivnog iskustva, što u konačnici znači da imaginarno može imati jednak utjecaj na tijelo kao i stvarno iskustvo.² Time je i empirijska znanost potvrdila tezu o pokretačkom potencijalu različitih ideja, koncepata i predodžbi koje ne samo da mogu biti, već i jesu agens socijalnog djelovanja. U tom je kontekstu neminovna i njihova ulogu u oblikovanju različitih osobnih i kolektivnih identiteta te identitetskih politika, a na kraju i djelovanja koja iz njih proizlaze. Pred suvremeno društvo neprestano se postavlja izazov nošenja s razlikama između pojedinaca i grupa, te njihovo odražavanje na međusobnu sociokulturnu interakciju koja je nerijetko obilježena negativnim implikacijama. Premda je sastavni dio brojnih stručnih, znanstvenih pa i javnih suvremenih diskursa, problem kulturne razlike i njenih nerijetko negativnih reprezentacija moguće je pratiti i u dugom povijesnom trajanju. Negativne predodžbe o pripadnicima drugih kulturnih i identitetskih grupa, njihove implikacije, proces njihova oblikovanja i na kraju funkcija koju obnašaju u procesu identifikacije istovremeno predstavljaju glavni interes i motivaciju za oblikovanje ovog rada. Rad je prvenstveno motiviran cirkulacijom negativnih predodžbi i stereotipa o jugoistoku Europe, odnosno Balkana, koji se nerijetko implicitno i eksplicitno prikazuje kao prostor koji se u odnosu na ostatak Europe nalazi na nižim stupnjevima civilizacijske ljestvice.

Negativno obojane predodžbe o prostoru jugoistočne Europe i njenim stanovnicima dugo su i trajno prisutne u različitim povijesnim izvorima. Upravo se tom problematikom svojedobno bavio bugarski povjesničar Kiril Petkov koji u svojoj studiji *Infidels, Turks and Women: The South Slavs in the German Mind, ca. 1400-1600* analizira korpus izvora njemačkog govornog područja koji sadržava niz negativnih predodžbi o prostoru jugoistočne Europe.³ Dotično djelo jednim je dijelom poslužilo kao inspiracija za ovaj rad. Međutim, namjera ovog rada jest proširiti teorijski i konceptualni okvir unutar kojeg bi se smjestile negativne predodžbe o prostoru jugoistočne Europe, a sam početak tog diskurzivnog formiranja Petkov smješta na konac srednjeg i početak ranog novog vijeka. S obzirom na geografsku i etničku odrednicu te aksiološki karakter obojenih predodžbi, čini mi se heuristički plodonosnim

¹ Ovaj rad nastao je na temelju istoimenog diplomskog rada, izrađenog pod mentorstvom prof. dr. sc. Zrinke Blažević, koji je obranjen 15. listopada 2021. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

² Stephen M. Kosslyn, Giorgio Ganis, William L. Thompson, „Neural foundations of Imagery“, *Nature Reviews* 2 (2001): 635; Usp. Zrinke Blažević, „Potencijali Drugosti: putokazi za stranu zemlju“ u *Prevođenje povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2014), 144.

³ Kiril Petkov, *Infidels, Turks and Women: The South Slavs in the German Mind, ca. 1400-1600* (Frankfurt am Mein; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Peter Lang, 1997)

proces formiranja negativnih predodžbi o jugoistoku Europe i njezinih stanovnika povezati s kasnijim balkanističkim diskursima.

Teorijske temelje balkanizma postavila je bugarska povjesničarka Marija Todorova 1997. godine svojim djelom *Imagining the Balkans*. Todorovin teorijski koncept balkanizma moguće je opisati kao sustav reprezentacija organiziranih oko binarnih opreka zahvaljujući kojima Zapad u svoj simbolički sustav uključuje balkansko Drugo.⁴ Todorova početak formativnog oblikovanja diskursa o Balkanu smješta na konac 18. st. i intelektualna strujanja obilježena prosvjetiteljstvom i njegovim svjetonazorskim implikacijama, a sadržajnu osnovu za njihovo formiranje pronalazi u osmanskome i bizantskome naslijeđu.⁵ Polazeći od kritike Todorovine pretpostavke da se balkanistički diskurs počinje oblikovati krajem ranonovovjekovnog razdoblja, osnovni cilj ovog rada jest postaviti početak stvaranja diskursa o Balkanu u razdoblje renesansnog humanizma.⁶ Važno je naglasiti da se ovdje ne tvrdi da već tada postoje naznake predodžbi o postojanju Balkana kao jedinstvenog entiteta, no svakako je moguće uočiti sustav predodžbi i stereotipa koji će kasnije biti njegovim sastavnim i prepoznatljivim dijelom. U tom se smislu ova analiza udaljuje od Todorovine koncepcije balkanizma. Međutim, kako balkanistički diskurs obilježavaju intenzivni procesi transtemporalne intertekstualne cirkulacije, pokušat će se pokazati da kasniji balkanistički diskursi uvelike baštine repertoar imagama koji se formirao u razdoblju renesansnog humanizma. S obzirom da razdoblje renesansnog humanizma korespondira s osmanskim prodiranjem na prostor Europe te kulminira padom Konstantinopola, (riječ je o razdoblju kada se formira osmanistički diskurs)⁷ pitanje odnosa prema Osmanlijama i kulturnom naslijeđu koje su ostavili jedna je od ključnih sastavnica u oblikovanju balkanističkog diskursa. Upravo iz tog razloga čini mi se opravdanim govoriti o uskoj vezi između balkanističkog i osmanističkog diskursa jer je potonji ugrađen u pitanje osmanskog naslijeđa te je upravo zbog toga nužno vratiti se njego-

⁴ Zrinka Blažević, „Globaliziranje Balkana iz perspektive translacijske epistemologije“ u *Prevođenje povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2014.), 152.; Usp. Marija Todorova, *Imaginary Balkan* (Zagreb: Ljevak, 2015), 28.

⁵ Marija Todorova, *Imaginary Balkan* (Zagreb: Ljevak, 2015), 30.

⁶ Renesansni humanizam moguće je opisati kao kulturni i intelektualni pokret aktualan tijekom 14., 15. i 16. stoljeća u čijem se središtu nalazi interes za interpretiranjem i proučavanjem antičkog naslijeđa i njegove implementacije u postojeće društvene, kulturne i političke modele, istovremeno obuhvaćajući i doprinoseći kako umjetnosti, znanosti i filozofiji, tako i biblijskim studijima i političkoj misli. Detaljnije u: Krayer, Jill, ur. *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Cambridge University Press, 1996.

⁷ Riječ je o konceptu kojeg je teorijski konceptualizirao Gerald MacLean. MacLean polazi od Saidovog *orijentalizma* kao sustava proizvodnje znanja o Istoku i suprotstavlja mu osmanizam kao adekvatniji model za ranija razdoblja. Osmanizam definira kao skup toposa, struktura i fantazija, odnosno sustav proizvodnje znanja, pomoću kojih Europljani nastoje spoznati osmanskog Drugog.; Gerald MacLean, „Ottomanism before Orientalism? Bishop King Praises Henry Blunt, Passenger in the Levant“, u *Travel Knowledge: Euro "Discoveries" in the Early Modern Period*, ur. Ivo Kamps, Jyotsna G. Singh (New York: Palgrave, 2001), 86.

vom formativnom trenutku, odnosno renesansnom humanizmu i njegovim autorima. Prodiranje osmanskih osvajača koji su u onodobnom europskom, dominantno kršćanskom, imaginariju prvenstveno percipirani kao vjerski neprijatelji zauzelo je prevladavajuće mjesto u polemikama brojnih svjetovnih i crkvenih autora. Među njima se našao i talijanski humanist Enea Silvio Piccolomini (1405.-1464.), poznatiji kao papa Pio II. (1458.-1464.). Među njegovim brojnim djelima nalazi se i *De Europa* u kojem sukladno geografskom načelu nastoji popisati sve najvažnije događaje koji su se zbili za vrijeme vladavine cara Fridrika III. Upravo će historijsko imagološka analiza ovog horografskog djela predstavljati okosnicu rada. Analizom će se nastojati otkriti na koji način Piccolomini oblikuje predodžbu o Europi i njezinim konstitutivnim dijelovima, a pri tome će se posebna pozornost posvetiti prostoru jugoistočne Europe, odnosno Balkana, s prethodno opisanom namjerom se Piccolominijev imaginarij dovede u vezu s kasnijim balkanističkim diskursima.

2. Metodološka polazišta rada

S obzirom da se u središtu interesa ovog rada nalazi diskurzivno oblikovanje predodžbi o Balkanu, osnovno teorijsko polazište temeljit će se na postavkama historijske imagologije. Njeno istraživačko polje obuhvaća interpretativnu analizu konstrukcija i reprezentacija različitih kolektivnih identiteta, odnosno fenomene alteriteta i alijeniteta. Osnovni predmet imagoloških istraživanja predstavljaju predodžbe⁸, odnosno imagemi definirani kao interferentne konfiguracije mentalnih slika, tekstualnih i ne tekstualnih reprezentacija, i oblika prakse koji se oblikuju unutar određenog sociohistorijskog konteksta te čine sastavni dio kolektivnog kulturnog imaginarija.⁹

Suvremena historijska imagologija proizašla je iz teorijskih temelja književne imagologije koja se 1960-ih godina izdvojila iz okrilja komparativne književnosti u sklopu koje se prvotno oblikovala kao zasebna istraživačka grana.¹⁰ Istraživački korpus književne imagologije obuhvaća književne predodžbe o stranim zemljama i narodima, odnosno heteropredodžbe, te predodžbe o vlastitoj zemlji i narodu, tj. autopredodžbe.¹¹ Analitički objekt imagologije dugo su predstavljale isključivo književne slike odvojene od povijesne i kulturne analize, te proces njihove intertekstualne diseminacije.¹² Ovako postavljene

⁸ Premda u kontekstu različitih disciplina postoji distinkcija između pojmova „(književne) slike“ odnosno „mentalne slike“, „predodžbe“ i „imagema“ u kontekstu ove analize njihovo razlikovanje najčešće nije nužno te će iz tog razloga biti korišteni kao sinonimi.

⁹ Zrinka Blažević, „Imaginanje historijske imagologije“ u *Prevođenje povijesti* (Zagreb: Srednja Europa, 2014), 130.

¹⁰ Davor Dukić, „Predgovor: O imagologiji“ u *Kako vidimo strane zemlje*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (Zagreb: Srednja Europa, 2009), 5.

¹¹ Ibid.

¹² Daniel-Henri Pageaux, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“ u *Kako vidimo strane zemlje*, ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (Zagreb: Srednja Europa, 2009), 126.

na, književna imagologija gotovo da i ne iziskuje disciplinarno posredovanje historijske znanosti i njezinih metoda jer isključuje potrebu za omjeravanjem predodžbi o pretpostavljeni povijesni kontekst. S druge pak strane, historija kao disciplina ne može u potpunosti profitirati od interdisciplinarnog povezivanja s književnom imagologijom zbog njezinog žanrovskog fokusa na fiktionalnu književnost. Korak prema međudisciplinarnoj suradnji učinili su francuski imagolozi Daniel-Henri Pageaux i Jean-Marc Moura ističući važnost društvenog i kulturnog konteksta, odnosno društvenog *imaginarnog* unutar kojeg se književne predodžbe formiraju.

Premda su definiranjem kulturnog imaginarnog kao šireg sociokulturnog konteksta, unutar kojeg se formiraju različite predodžbe o Drugima, i inzistiranjem na nužnosti sociokulturne kontekstualizacije prilikom analize književnih predodžbi, otvorili put prema historijskoj znanosti, odnos između predodžbe i kulturnog imaginarnog, odnosno teksta i njegovog sociokulturnog konteksta, ostaje nedovoljno razjašnjen. Međutim, polazeći od koncepta medijacije T. Adorna, Z. Blažević ovaj odnos opisuje kao rekurzivan, što sugerira da je književna slika sastavni dio kulturnog imaginarnog te da iz nje ga proizlazi, no ona istovremeno i konstruira to isto kulturno imaginarno.¹³ Upravo u ovom segmentu ogleđa se mogućnost ranije najavljenog povezivanja humanističkog diskursa o Turcima i kasnijih balkanističkih diskursa, točnije Piccolominijeve predodžbe sadržane u djelu *De Europa* posredovane su humanističkim kulturnim imaginarijem, ali one jednako tako u njega bivaju ugrađene. Iz tog će repozitorija svoje predodžbe kasnije crpiti prosvjetitelji i oblikovati vlastiti diskurs među kojima će se u jednom trenutku pronaći i diskurs o Balkanu. Sukladno tome otvara se mogućnost da su negativno oblikovane predodžbe o prostoru jugoistočne Europe upravo baština renesansnog humanizma te da su kasnije sukladno sociokulturnim potrebama instrumentalizirane i uklopljene u narativ o Balkanu kao o europskom Drugom.

Nastavljajući se na dosege književne imagologije, suvremena interdisciplinarno i transdisciplinarno orijentirana imagologija definira imaginarij kao skup karakterističnih imagama svojstven pojedinoj grupi u određenom vremenu. On obuhvaća različite tipove predodžbi od kojih najjednostavniji čine stereotipi čije je osnovno obilježje pretvaranje atributa u bit, čime postaje signalom koji upućuje na jedino moguće značenje te pri tome pruža minimalan oblik informacija, pa tako postaje pogodnim za maksimalnu komunikaciju.¹⁴ Zbog svojih diseminacijskih potencijala postaje nositeljem obilježja Drugoga, odnosno postaje iskazom transtemporalno validnog kolektivnog znanja.¹⁵ Na suprotnoj strani spektra nalaze se mitovi kao najkompleksniji oblici predodžbi čija je uloga prvenstveno integrativne naravi i koji nerijetko predstavljaju *exemplum* političkih i društvenih očekivanja.¹⁶ Ovi različiti tipovi predodžbi

¹³ Blažević, „Imaginiranje historijske imagologije“, 128., 129.

¹⁴ Pageaux, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, 131.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Manfred Beller, „Myth“ u *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*, ur. Manfred Beller i Joep Leerssen (Amsterdam; New York: Rodopi, 2007), 374.

sadržani su u imaginariju koji obuhvaća sav imagološki potencijal pojedine grupe i u kontekstu određenog vremena sadrži relativno ograničen broj relevantnih imagema.¹⁷ U njemu su sadržane ideje i koncepti koje grupi omogućuju društvenu i ideološku samouspostavu i usmjeravanje djelatnog potencijala za povećanje kohezije grupe.¹⁸ Procesom formiranja imaginarija bave se socijalna i kognitivna psihologija, točnije jedan od njihovih odjeljaka poznatiji kao psihologija slika, čiji je istraživački interes usmjeren na unutarnje slike, odnosno „mentalne reprezentacije koje se stvaraju u procesu imaginiranja, odnosno formiranja mentalnog koncepta nečega što nije stvarno prisutno (uspomene, projekcije, introspekcije, fantazije, snovi...)“.¹⁹ Osim što se oblikuje posredstvom jezika, jezičnih kodova i konvencija te semiotičkih komunikacijskih sustava, proces oblikovanja imaginarija uvjetovan je „fenomenološkim iskustvom koje je imanentno povijesno.“²⁰ Imajući navedeno na umu, psihologija slika nastoji istražiti relaciju između imaginarija, sebstva i društvenog identiteta.²¹ Sličnome teži i imagologija koja identitet doživljava društveno posredovanim i kontingentnim fenomenom koji je sukladno tome provizoran i performativan.²² Štoviše, identitet postulira kao reifikaciju dijelom uzrokovanu internalizacijom društvenih stavova, percepcija i stereotipa.²³ Takvim pristupom, suvremena imagološka istraživanja udaljuju se od esencijalističkih shvaćanja identiteta i nastoje shvatiti njegovo značenje u kontekstu njegove funkcije i interakcije s ostatkom svijeta.²⁴ U konačnici, identitet se objašnjava kao kontinuirani proces identifikacije obilježen procesom izdvajanja subjekta²⁵ iz njegova okruženja s ciljem isticanja i ukazivanja na njegovu jedinstvenost.²⁶ Cijeli proces obilježen je neprekidnom konfrontacijom subjekta i

¹⁷ Davor Dukić, „The Concept of Cultural Imagery: Imagologi with and not against the Early Volkerpsychologie“ u *XVIIIth Congres of the ICLA. Section 5: Identities in process: multiculturalism, miscegenation, hybridity*, ur. Eduardo F. Coutinho (Rio de Janeiro: aeroplano editora, 2009), 76, 77.

¹⁸ Stefan Scherer, „Imagination, Imaginary“ u *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*, ur. Manfred Beller i Joep Leerssen (Amsterdam; New York: Rodopi, 2007), 346.

¹⁹ Zrinka Blažević, „Potencijali Drugosti: putokazi za stranu zemlju“, 144.

²⁰ Ibid..

²¹ Ibid.

²² John Osborne, Michael Wintle, „The Construction and Allocation of Identity through Images and Imagery: An Introduction“ u *Image into identity: Constructing and Assigning Identity in a Culture of Modernity*, ur. Michael Wintle (Amsterdam; New York: Rodopi, 2006), 16.

²³ Osborne, Wintle, „The Construction and Allocation of Identity through Images and Imagery: An Introduction“, 19.

²⁴ Joep Leerssen, „The Downward Pull of Cultural Essentialism“, u *Image into identity: Constructing and Assigning Identity in a Culture of Modernity*, ur. Michael Wintle (Amsterdam; New York: Rodopi, 2006), 33.

²⁵ Pojedinka ili grupe, jednako se odnosi i na kolektivne i pojedinačne identitete.

²⁶ Joep Leerssen, „Identity/Alterity/Hybridity“ u *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*, ur. Manfred Beller i Joep Leerssen (Amsterdam; New York: Rodopi, 2007), 337.

njegove okoline i određivanjem granice između poznatog i nepoznatog. Prema tome, susret sa stranim ne samo da postaje važnim elementom u procesu identifikacije, štoviše, postaje njegovim konstitutivnim dijelom.²⁷ Upravo zato predstavlja važan segment koji je nužno uzeti u obzir prilikom razmatranja različitih osobnih i kolektivnih identiteta.

Na kraju, imajući na umu sve prethodno navedene metodološke postavke suvremene književne i historijske imagologije, interpretativna će se analiza Piccolominijeva djela u metodološkom pogledu oslanjati na trodimenzionalni analitički model historijske analize diskursa.²⁸ Prva razina, odnosno tekstualna analiza, usredotočit će se na detektiranje i klasificiranje imagama sukladno žanrovskim obilježjima klasične horografije i određivanja njihove aksiološke vrijednosti. Intertekstualna analiza bavit će se detektiranjem Piccolominijevih implicitnih i eksplicitnih referenci na antičke i suvremene autore. Na kraju, kontekstualna analiza nastojat će sagledati Piccolominijevu predodžbu o Europi i njezinim konstitutivnim dijelovima u kontekstu humanističkih identitetskih modela i njihovih pragmatičkih i političkih funkcija, s time da će posebna pozornost biti posvećena prostoru jugoistočne Europe, odnosno Balkana, s namjerom da se dovede u vezu s kasnijim balkanističkim diskursima.

3. Konstitutivni elementi balkanističkog diskursa kao egzemplarnog diskursa drugosti

Unutar prethodno elaborirane istraživačke problematike kolektivnih identiteta i predodžbi o istima moguće je smjestiti i problematiku balkanističkog diskursa, odnosno procesa oblikovanja predodžbi o Balkanu kao o europskom Drugom. Teorijske temelje balkanizma postavila je bugarska povjesničarka Marija Todorova 1997. g. svojim djelom *Imagining the Balkans*. Premda je njezin koncept djelomično inspiriran Saidovom studijom o orijentalizmu, balkanizam se kao eksplanatorni model udaljuje od njegovih teorijskih postavki i čini zaseban heuristički koncept.²⁹ Balkanizam kakvim ga je konceptualizirala Todorova predstavlja specifičnu epistemologiju koja kritički preispituje govor o Balkanu koji ga u odnosu na Europu perpetuirano postavlja na nižu civilizacijsku ljestvicu, opisujući ga nazadnim, primitivnim, barbarskim, a karakteristike i obrasce ponašanja njegovih stanovnika insuficijentnima u odnosu na norme civiliziranog svijeta.³⁰ Balkanizam u konačnici predstavlja „sistem organizacija organiziranih oko binarnih opozicija (civilizacija – barbarstvo, centar – periferija, racionalno – iracionalno, progresivno – primitivno) pomoću kojih je civilizirani Zapad u svoj simbolički univerzum nastojao aproprirati

²⁷ Leerssen, „Identity/Alterity/Hybridity“, 337, 339.

²⁸ Blažević, „Imaginiranje historijske imagologije“, 133, 134.

²⁹ Edvard Said, *Orijentalizam* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008), 11.

³⁰ Zrinka Blažević, „Balkanizam vs. ilirizam ili de/konstrukcija mitopolitike identiteta“ u *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić, Ines Prica (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: Hrvatsko etnološko društvo: Scarabeus naklada, 2010.), 435; Todorova, *Imaginarni Balkan*, 17.

opasno i potencijalno subverzivno balkansko Drugo.³¹ Jedan od elemenata koji balkanizam izdvaja iz orijentalističkog diskursa jest geografska konkretnost Balkana koja se razlikuje od „neopipljivog Orijenta“.³² Premda Milica Bakić-Hayden na ovu opasku odgovara ukazujući na izostanak jasno određenih granica Balkana, posebice njegova sjeverozapadna dijela, činjenica da se u konačnici neće bilo koju zemlju denominirati balkanskom ipak čini razliku.³³ Osim toga, za razliku od neuhvatljive konkretnosti Orijenta popraćene eskapističkim predodžbama o bogatstvu i egzoticizmu, geografska konkretnost Balkana i izostanak raskoši i bogatstva ne čine ga predmetom žudnje.³⁴ S obzirom da je Balkan dominantno kršćanski teritorij i da Said orijentalizam poistovjećuje s Islamom, Todorova upozorava da je kršćanski element još jedan od razloga koji balkanizam čini zasebnim eksplanatornim konceptom.³⁵ Posljednji element koji balkanizam izdvaja iz orijentalizma jest izostanak kolonijalnog naslijeđa jer Balkan nikada nije otvoreno koloniziran te poradi toga, kako upozorava Todorova, heuristički koncepti subalternih i postkolonijalnih teorija nisu primjenjivi prilikom proučavanja balkanskog prostora.³⁶ Problemu kolonijalizma i primjene Saidova koncepta u kontekstu istraživanja Balkana posvetila se i povjesničarka Katherine Elizabeth Fleming. Polazeći od kritike djela *Inventing Ruritania: The Imperialism of Imagination* autorice Vesne Goldsworthy, Fleming upozorava na opasnosti nekritičkog apliciranja Saidovog eksplanatornog modela na prostor čije se povijesno iskustvo bitno razlikuje od onog na temelju kojeg je teorija nastala, te ujedno upozorava na nužnost vođenja računa o razumijevanju odnosa između sustava reprezentacija i imperijalnih struktura.³⁷ Kao uspješan primjer primjene Saidova modela, Fleming navodi rad Milice Bakić-Hayden i koncept „gniježđenja orijentalizma“. Polazeći od Saidove opaske o uvijek prisutnoj dijaloškoj vezi između sustava reprezentacija i imperijalnih struktura, Bakić-Hayden upozorava da se, premda su institucije kolonijalne vlasti nestale, jezik orijentalizma zadržao kao diskurs moći.³⁸ Izdvojivši se od imperijalnih struktura, jezik orijentalizma izgubio je svoje specifično usmjerenje i postao univerzalnim označiteljem s jednakim potencijalom primjenjivosti kako na Zapadu, tako i na Istoku.³⁹ Je-

³¹ Blažević, „Globaliziranje Balkana iz perspektive translacijske epistemologije“, 152.

³² Todorova, *Imaginarni Balkan*, 28.

³³ Milica Bakić-Hayden, *Varijacije na temu „Balkan“* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2006), 21; Dunja Njaradi, „The Balkan Studies: History, Post-Colonialism and Critical Regionalism“ *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* (2013): 8.

³⁴ Todorova, 31, 32.

³⁵ *Ibid.*, 38, 41.

³⁶ *Ibid.*, 36.

³⁷ K. E. Fleming, „Orientalism, the Balkans, and the Balkan Historiography“, *The American Historical Review* 105/4 (2000): 1223.

³⁸ Fleming, „Orientalism, the Balkans, and the Balkan Historiography“, 1223, 1224.

³⁹ *Ibid.*, 1224.

zikom koji je dosada služio tome da opiše Druge, počinju se služiti upravo ti isti Drugi primjenjujući ga kako bi ukazali na vlastitu superiornost u odnosu na druge.⁴⁰ Za razliku od Todorove koja koncepte postkolonijalne teorije ne smatra adekvatnim i primjenjivim heurističkim modelima, Z. Blažević upozorava na prednosti povezivanja balkanističkih studija i postkolonijalne teorije preko koncepta liminalnosti kojeg obilježavaju neprestani procesi transfera i razmjena među različitim kulturama, te kontinuirani procesi konstrukcije i dekonstrukcije identitetskih obrazaca, a upravo Balkan predstavlja primjer tako definirane liminalne zone.⁴¹ Nadahnuti postkolonijalnom teorijom prilikom problematiziranja balkanističkih diskursa bili su i urednici pozamašnog zbornika *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije* D. Bjelić i O. Savić. Sukladno Bjelićevu mišljenju, veza Balkana i kolonijalizma očituje se kroz osmansku politiku ponovnog naseljavanja popraćenu politikom vjerske konverzije zbog kojih su stanovnici Balkana jedni druge istovremeno doživljavali i kao kolonijalne gospodare i kao kolonijalne podanike.⁴²

U imagološkom kontekstu važno je napomenuti to da Balkan određuje njegova dvosmislenost.⁴³ Reprezentacijska odrednica Balkana jest da predstavlja prostor između, istovremeno (n)i jedno (n)i drugo. Uvriježena je predodžba o balkanskim zemljama to da su međusobno nerazlučive i slične te da jednostavno nema smisla upuštati se u pokušaj njihova raspoznavanja.⁴⁴ Osim predodžbe o nerazpoznatljivosti, druga je uvriježena predodžba ta da sami stanovnici balkanskih zemalja ne mogu prestati isticati međusobne razlike zbog kojih bezglavo ulaze u međusobne sukobe.⁴⁵ Osim toga, na prostoru Balkana postoji univerzalna i nepromjenjiva političko-povijesna tipologija djelovanja.⁴⁶ Moglo bi se zaključiti da je osnovno obilježje Balkana to da je istovremeno u potpunosti poznat, ali i krajnje nepoznatljiv.⁴⁷ Imagološke odrednice Balkana usko su vezane uz osmansko imperijalno naslijeđe koje sukladno Todorovinoj koncepciji balkanizma predstavlja jedno od dva ključna imperijalna naslijeđa Balkana. Uz bizantski politički, pravni, institucionalni, religijski i kulturni utjecaj, petostoljetna osmanska prisutnost popraćena političkim jedinstvom uvelike je utjecala na oblikovanje identitetskih i reprezentacijskih obrazaca balkanskog prostora.

Na ovom mi se mjestu čini važnim upozoriti na koncept poznat pod imenom „self-colonizing metaphor“ kojeg je skovao bugarski povjesničar Alexander Kiossev i u kojem upozorava na apropijaciju europskih, odnosno

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Blažević, „Balkanizam vs. ilirizam ili de/konstrukcija mitopolitike identiteta“, 440.

⁴² Dušan Bjelić, „Uvod: Dizanje ‘mosta’ u vazduh“ u *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan Bjelić, Obrad Savić (Beograd: Beogradski krug, 2003), 22.

⁴³ Todorova, *Imaginarni Balkan*, 37.

⁴⁴ Fleming, „Orientalism, the Balkans, and the Balkan Historiography“, 1219.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid., 1218.

⁴⁷ Ibid., 1219.

zapadnih kulturnih modela bez izravnih i eksplicitnih sukoba i bez primjene tehnika kolonijalne vlasti.⁴⁸ U kontekstu kolonijalne hijerarhije i asimetrije moći, kulturni identitet zajednica koje su se našle između ove dvije krajnosti proizlazi kao rezultat asimetrične simboličke razmjene s kolonijalnim centrom.⁴⁹ U želji za vlastitim pozicioniranjem na hijerarhijskoj ljestvici, zajednice internaliziraju koncepte, vrijednosti i simboličke hijerarhije kolonizatora.⁵⁰ S obzirom da u očima dominantne, kolonizatorske kulture te zajednice ne predstavljaju ravnopravne subjekte, na njih se s jednakom uspješnošću primjenjuju narativni obrasci korišteni za kolonizirane kulture pomoću kojih stječu ambivalentan status, točnije, postaju trivijalizirano unutarnje Drugo.⁵¹ S obzirom da takve predodžbe dolaze iz centra koji predstavlja uzor, dotične zajednice internaliziraju negativne heteropredodžbe pretvarajući ih u autopredodžbe.⁵² Usporede li se pretpostavke Kiossevovog koncepta s govorom o Balkanu u današnjim javnim diskursima, moguće je zamijetiti dvije krajnosti. S jedne strane, pristajanje uz diskurs o Balkanu kao o civilizacijski manje vrijednom mjestu rezultira potpunim poricanjem balkanske identitetske odrednice koja se jednako tako istovremeno koristi i kao sredstvo stigmatizacije, kulturne i političke subverzije i diskreditacije. S druge je strane pojam Balkana instrumentaliziran kao sredstvo poricanja pojedinačne ili grupne odgovornosti. Isticanje pripadnosti Balkanu ili balkanskog identiteta postalo je izlikom za opravdanje širokog spektra različitih društvenih, političkih i institucionalnih propusta. Nekritičkom prihvaćanju balkanističkih diskursa i njihovoj transformaciji u autopredodžbe može se prigovoriti isto što i samim balkanističkim diskursima, a to je gradnja diskurzivne strategije na „pretpostavci da samo opisuje i konstatira ‚stanje‘ na Balkanu, a da pritom negira svaku mogućnost da to isto ‚stanje‘ proizvodi i prenosi, neprestano perpetuirajući iste stereotipe.“⁵³

4. Historijsko-imagološka analiza djela *De Europa*

Piccolominijevo djelo žanrovski bi se moglo pozicionirati unutar okvira klasične horografije, no svakako je potrebno naglasiti da je ono više inspirirano ovom genološkom formom i da se ne drži kruto njenih strukturnih i sadržajnih odrednica. Opisi se razlikuju opsegom, sadržajem i strukturom. Djelo je načelno geografski organizirano⁵⁴, no geografski slijed prekinut je između opi-

⁴⁸ Alexander Kiossev, „The Self-Colonizing Metaphor,“ 1.

⁴⁹ Ibid., 7.

⁵⁰ Ibid., 4.

⁵¹ Ibid., 7, 8.

⁵² Ibid., 8.

⁵³ Andrea Matošević, Tea Škokić, *Polutani dugog trajanja: balkanistički diskursi* (Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2014), 20.

⁵⁴ Započinje opisom Ugarske nastavljajući jugoistočno preko Transilvanije, Vlačke prema grčkim pokrajinama odakle se vraća prema sjeverozapadu opisujući Albaniju, Bosnu i dijelove Hrvatske pa do austrijskih pokrajina. Od tamo nastavlja istočno od Poljske prema Livoniji, a potom se vraća zapadno prema njemačkim pokrajinama. Zatim mijenja smjer prema sjeveru i skandinavskim

sa Konstantinopola i Makedonije gdje su interpolirana poglavlja o *Podrijetlu i povijesti Turaka, Bitci kod Varne, Bitci na Kosovu, Padu Konstantinopola i Bitci kod Beograda*.⁵⁵ Interpolirani dijelovi ipak su smješteni sukladno geografskoj logici jer se navedeni događaji odvijaju na otprilike tom prostoru Europe. Djelo nije *historia* jer mu nije cilj prikazati povijest *ab origine*, već se vremenski ograničava razdobljem vladavine Fridrika III., cara Svetog Rimskog Carstva. Jednako tako u žanrovskom pogledu nije ni geografija jer, niti se koristi klasičnim geografskim aparatom koji bi iziskivao preciznost i točnost, niti sam autor sugerira geografiju kao svrhu djela, štoviše, čak i sam napominje da mu to nije namjera.⁵⁶ Iz navedenih razloga imagološku analizu potrebno je uskladiti s organizacijskom strukturom horografskog žanra. Detaljnija razrada samog žanra i njegovih odrednica bit će predstavljena prilikom intertekstualne analize, a za potrebe tekstualne analize bit će dovoljno napomenuti da je riječ o žanru antičkog podrijetla koji ponovo postaje popularan tijekom razdoblja renesansnog humanizma. Horografski opis najčešće je sastavljen na sljedeći način: autor najprije odredi regiju koju opisuje, a potom je pozicionira u odnosu na susjedne regije popisujući one koje se nalaze južno, sjeverno, istočno i zapadno. Nakon toga je potrebno odrediti kojim je morem omeđena (ukoliko je to slučaj).⁵⁷ Zatim slijedi opis prirodnih (geografskih) obilježja kao što su rijeke, planine, jezera i slično. Sljedeći je antropološki element opisa u kojeg ulaze kako opisi ljudi tako i njihovih tvorevina, poput primjerice istaknutih gradova.⁵⁸ Važno je istaknuti da je u takvoj vrsti djela jasno zamjetan autorski glas čime se u isto vrijeme naglašava osobna povezanost s prostorom, ali i sporna između prošlosti i sadašnjosti koja se posebice ističe unutar antropološkog elementa opisa.⁵⁹

Piccolomini navodi da mu je cilj opisati najvažnije događaje i postignuća Europljana koji se ubrajaju među kršćane za vrijeme vladavine cara Fridrika III. Narativna struktura opisa pokrajina i zemalja uvelike se razlikuje i nije moguće odrediti sastavnice koje bi bile prisutne unutar opisa svake pojedine zemlje. Slijed opisa koji je najčešće korišten znatnim dijelom odgovara narativnoj strukturi horografskog žanra.⁶⁰

---

zemljama te se spušta južno do Češke. Potom se ponovo vraća na zapad opisujući Friziju i Nizozemsku odakle kreće otprilike jugoistočno opisujući središnje njemačke pokrajine sve do Švicarske. Tada se upućuje sjeverozapadno prema francuskim pokrajinama i Francuskoj pa preko Flandrije, Engleske i Škotske sve do Irske. Potom se spušta južno do Španjolske i Portugala te na kraju završava s talijanskim pokrajinama opisujući ih od sjevera prema jugu.

⁵⁵ Aeneas Silvius Piccolomini, *Europe (c. 1400-1458)*, preveo Robert Brown (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2013), 72-103.

⁵⁶ Piccolomini, *Europe*, 68.

⁵⁷ Bisaha, „Introduction“, 8.

⁵⁸ Ibid., 9; F. Lukermann, „The Concept of Location in Classical Geography“, *Annals of the Association of American Geographers* 51/2 (1961): 207.

⁵⁹ Darrell J. Rohl, „The chorographic tradition and seventeenth- and eighteenth-century Scottish antiquaries“, *Journal of Art Historiography* 5 (2011): 6.

⁶⁰ Slijed opisa koji je najčešće korišten najprije obuhvaća geografski smještaj promatrane zemlje, njeno pozicioniranje u odnosu na susjedne zemlje, potom

Budući da je konačni cilj analize ustvrditi aksiološku vrijednost Piccolominijevih heteropredodžbi o europskim zemljama, i to s posebnim naglaskom na prostor jugoistočne Europe u odnosu na ostatak Europe, i njihovu korespondentnost s prevladavajućim vrijednostima društvenog imaginarnog renesansnog humanizma i njegovih identitetskih modela, razmatrani imagami bit će podijeljeni na sljedeći način: a) predodžbe o fizičkom prostoru koje se temelje na kriteriju „memoratu digna“; b) predodžbe o stanovništvu koje će obuhvatiti pitanje njihova karaktera i kriterije isticanja pojedinaca; c) predodžbe o običajima naroda (*mores gentis*). Redoslijed nizanja imagema bit će prilagođen prethodno navedenom cilju analize, odnosno najprije će obuhvatiti zemlje središnje, sjeverne, zapadne i istočne Europe, a potom dijelove jugoistočne Europe kako bi se naglasila distinkcija u strategijama njihova diskurzivnog oblikovanja. S obzirom na evidentno različitu strukturu i sadržaj cjelina koje se odnose na talijanske države i njihovu zanemarivu ulogu u kontekstu ove analize, ti će dijelovi biti izostavljeni.

4.1. Tekstualna analiza

Kao što je prethodno najavljeno, tekstualna analiza koncentrirat će se na tri kategorije predodžbi – na predodžbe o fizičkom prostoru, predodžbe o stanovništvu i predodžbe o običajima.

Fizičkom prostoru Piccolominijeve *Europe* sveukupno nije posvećena prevelika pažnja. Autor se ne upušta u pretjerano detaljan opis fizičkog prostora te jednako tako nije uvijek dosljedan u praćenju deskriptivnog obrasca. U inicijalnim dijelovima opisa zemalja informacije o fizičkom prostoru najčešće se odnose na određivanje granica, osnovnih geografskih karakteristika te identificiranja naroda koji nastanjuju dotični prostor. Kao primjer može poslužiti opis Vlaške – „Vlaška je veoma prostrana regija koja se proteže od Transilvanije pa sve do Crnog mora. Gotovo je u potpunosti ravna i oskudijeva vodom. Južnu granicu čini joj Dunav. Sjever nastanjuju Roksani – u naše vrijeme poznati kao Ruteni, a u smjeru rijeke Dnjestar nastanjeno je skitsko pleme koje danas zovemo Tartarima (prev. a.)⁶¹.“⁶² Od ostalih regija na čije se geografske karakteristike Piccolomini eksplicitno osvrće ističu se Štajerska, Kranjska, Poljska, Frizija te Nizozemska⁶³.

Sljedeći element opisa fizičkog prostora koji Piccolomini koristi su gradovi. Ne opisuje njihov fizički izgled, već isključivo navodi zašto su vrijedni

---

topografski opis koji uključuje imenovanje rijeka, planina, jezera i obala (ukoliko zemlja ima izlaz na more). Zatim slijedi opis antičke ili srednjovjekovne prošlosti, a potom prikaz najvažnijih političkih događaja koji su se odvili za vrijeme života Fridrika III. Ponegdje se autor osvrće na pojedine običaje (najčešće one koje smatra neobičnima) i na karakter stanovništva i jezik kojim govore. Dio koji obuhvaća talijanske pokrajine svojom se strukturom u potpunosti razlikuje od ostatka djela jer se Piccolomini gotovo isključivo koncentrira na političke događaje te osim toga, prikaz Italije čini čak 1/3 (!) prikaza Europe.

⁶¹ Odnosi se na sve citate u nastavku preuzete iz djela.

⁶² Piccolomini, *Europe*, 67.

⁶³ Ibid., 119, 124, 138, 172, 173.

spomena. Usporedbom opisa moguće je doći do zaključka o postojanju tri mjerodavna kriterija – prvi se odnosi na prisutnost istaknutih sakralnih građevina poput biskupskih crkava i katedrala, drugi na djelovanje visokih škola sa humanističkim programom i treći na gradove s istaknutom antičkom prošlošću. Sukladno prvom kriteriju spominju se Salzburg⁶⁴, Cammin u Pomeraniji, Halberstadt, Bamberg u Frankoniji te Basel zbog svog značaja za crkvenu povijest⁶⁵. Među rijetkim gradovima koje, uvjetno rečeno, Piccolomini detaljnije opisuje nalazi se Magdeburg, a najdetaljniji opis grada koji ujedno i odskače od uobičajene strukture i kriterija opisa odnosi se na Brunswick⁶⁶.

Među gradovima koji se ističu zbog humanističkih škola i učilišta Piccolomini primjerice navodi Krakov⁶⁷, Rostock u Pomeraniji⁶⁸, Erfurt u Tiriniji⁶⁹.

Ponekad se razlog spominjanja pojedinih gradova krije u njihovoj antičkoj prošlosti kao što je primjerice slučaj s Celjem.⁷⁰

Opis fizičkog prostora jugoistočnih dijelova Europe, u usporedbi s preostalim dijelovima, nije u tolikoj mjeri zastupljen. Opaske o fizičkom prostoru najvećim se dijelom odnose na grčke pokrajine, a svojom strukturom slijede ranije spomenuti obrazac u kojem dominiraju antički elementi. Sadašnje stanje opisuje se i prosuđuje kroz prizmu antičkih vremena i to s izraženim lamentacijskim prizvukom, a gradove spominje ponajviše poradi njihove antičke povijesti. Među primjerima moguće je istaknuti Atenu: „U Atici je Atena nekoć uživala veliku slavu i to toliko nenadmašnu da joj pohvale nisu bile potrebne. U naše vrijeme više izgleda kao mali gradić.“⁷¹ Slično je i sa spomenom Tebe: „Ovaj grad koji je nekoć bio dom Dioniza i Herkula i koji je stvorio hrabrog Epaminonda – grad ni malo manje slavan od Atene – u naše je vrijeme beznačajno uporište Teba koju su posljednjih godina zajedno s ostatkom Beo-

⁶⁴ Najreprezentativniji primjer prvog kriterija moguće je pronaći u opisu Bavarske: „Nije ‘nenaseljen teritorij’ kao što izvještava Strabon, premda je u njegovo vrijeme možda i bio. Danas je visoko kultiviran i sadrži velike i raskošne gradove velikog ugleda; ne znam niti jedne u cijeloj Europi koji bi nadišli njihovo veličanstvo. [Bavarska] ima 5 biskupskih gradova od kojih je jedan nadbiskupski. Zovu ga Salzburg prema pet rijeka na kojima stoji, stari su ga zvali Iuvavia.“ Ibid., 193.

⁶⁵ Ibid., 157, 159, 187, 199.

⁶⁶ „Brunswick je velik i naseljen grad poznat po cijeloj Njemačkoj. Utvrđen je zidinama i opkopima zajedno s visokim kulama i bedemima. Kuće su velike, ulice profinjene, a crkve velike i bogato urešene. Posjeduje pet tržnica, pet sudnica i jednak broj gradskih vijeća koja provode pravdu među građanima.“ Ibid., 160.

⁶⁷ Ibid., 138.

⁶⁸ Ibid., 157.

⁶⁹ Ibid., 158.

⁷⁰ „U Štajerskoj se nalazi stari grad zvan Celje za kojeg neki misle da se nekada zvao Sullaceum i da ga je podigao Lucije Sula; to ne mogu tvrditi sa sigurnošću. Ondje je moguće vidjeti mnogo antičkih ostataka. Na mramornim nadgrob-nim spomenicima uklesana su imena rimskih vladara.“ Ibid., 124.

⁷¹ Ibid., 107.

cije osvojili Turci.⁷² Sličnim tonom opisuje i Termopilski klanac koji, premda je nekoć izdržao perzijski napad, nije uspio spriječiti prolazak osmanske vojske.⁷³ Lamentacijski prizvuk najviše je izražen prilikom opisa Makedonije koji zaključuje sljedećim riječima: „Koliko je nevjerojatna promjenjivost stvari i koliko je prolazna ljudska slava. To je ista Makedonija čuvena po dvojici kraljeva koja je podčinila Grčku i Trakiju i proširila carstvo u Aziju pokorivši Armeniju, Iberiju, Albaniju, Kapadociju, Siriju, Egipat, Taurus i Kavkaz. Ista je to Makedonija koja je pokorila cijeli istok i zavládala Baktrijcima, Medijcima i Perzijancima. Pokorila je i Indiju slijedeći vojne stope Dioniza i Herkula. Ista je to zemlja koja je pala pod prljavu tursku rasu, prisiljena je plaćati tribut i podnositi njihov bijedan jaram.“⁷⁴

O fizičkom prostoru ostalih predjela jugoistočne Europe Piccolomini ne iznosi gotovo nikakve informacije, a i ono malo što iznosi veoma je iznenađujuće, posebice u odnosu na ostale europske zemlje i pokrajine koje su nerijetko prikazane vrlo precizno. Ono što posebno iznenađuje jest opis prostora današnje Hrvatske, Srbije i BiH. Naime, Dalmacija, Hrvatska i Liburnija (!) opisane su zajedno unutar kratkog odlomka, s time da se Piccolomini osvrće isključivo na suvremene događaje i u potpunosti odstupa od pripovjednog obrasca ne navodeći niti granice, niti bilo kakve informacije o povijesti dotičnog prostora. Posebno je zanimljivo pitanje spominjanja Liburnije koje navodi na zaključak da je Piccolominiju prekojadranski prostor svojevrsna *terra incognita*. U svjetlu ranije spominjanog balkanističkog diskursa posebno je zanimljiv Piccolomonijev komentar vezan uz geografski smještaj Liburnije: „Možda će se netko pitati gdje sam izostavio Liburniju s kojom slavni pjesnik veže Antenorovo putovanje prema Italiji. Granice zemalja su u velikoj mjeri nejasne i teško je razriješiti moderne probleme, a kamo li antičke.“⁷⁵ Glede problema nepoznavanja granica i naroda koji nastanjuju dotični prostor potrebno je istaknuti dio gdje Piccolomini sve stanovnike uniformno naziva ilirskim narodima: „Nakon Albanije slijede ilirski narodi koji gledaju prema zapadu i sjeveru. U naše vrijeme tu rasu ljudi nazivamo Slavenima. Neki se zovu Bosanci, neki Dalmatinci, drugi Hrvati, Istrijani i Kranjci.“⁷⁶

U prilog tome da Piccolomini nije baš najbolje upoznat s ovim prostorom ide i činjenica da Srbija nije navedena kao zasebna zemlja, a događaji koji se u njoj odvijaju kratko su opisani unutar poglavlja o bitci kod Varne. Premda se sljedeći opis ne nalazi u razmatranom izvoru, već je dijelom uvršten u Piccolominijevu autobiografiju (*Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*), dodatno rasvjetljuje autorovo upitno poznavanje sjeverozapadnog dijela jugoistočne Europe – „U međuvremenu, kružile su glasine da je velika turska sila kojom je zapovijedao sam Sultan i koja je bila dobro opskrbljena ratnom opremom, s kopna i s mora (!) opsjela Taurunum.

⁷² Ibid., 106.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid., 105.

⁷⁵ Ibid., 117.

⁷⁶ Ibid., 115.

To je grad u Rusiji (!) (nekoć zvana Gornja Mezija) između Dunava i Save, na njihovom ušću. Danas je poznat kao Beograd ili ponekad druga Alba.⁷⁷ Dakle, ne samo da Beograd smješta u Rusiju, a Rusiju između Save i Dunava, već tvrdi da se nalazi na moru.

Vraćajući se Piccolominijevoj *Europi*, u kontekstu jugoistočne Europe potrebno je još spomenuti i Istru na čije se geografske karakteristike osvrće. Tako spominje kamenitu unutrašnjost poluotoka i navodi da se u Istri nalaze Poreč, Pula i Koper.⁷⁸

Predodžbe o stanovništvu također su formulirane na nekoliko načina i ne postoji jedinstvena forma koja se perpetuira kroz cijelo djelo. Primjetni su slučajevi gdje pojedinim *narodima* ili *rasama*, kako ih Piccolomini naziva, dodjeljuje određene karakteristike. Najčešće je riječ o stanovnicima sjeverne, središnje i istočne Europe, primjerice o Moravcima svjedoči sljedeće: „Moravci, opaka rasa, željna pljačke, (...) podmukli ljudi.“⁷⁹ Razlog Piccolominijeva neprijateljstva prema Moravcima mogao bi ležati u njihovoj sprezi s husitskim pokretom kojem nije sklon: „gotovo svi baruni ukaljani su husitskom mrljom.“⁸⁰ Ruteni su opisani kao „gruba i barbarska rasa“⁸¹, dok na sjeveru Livonije obitavaju poludivlji ljudi nerazumljiva jezika⁸². Pomeraniju opisuju sljedećim riječima – „na ovom je prostoru također mnogo gradova u kojima obitava ratoborno stanovništvo“⁸³, a Švicarci su opisani kao „opaki planinski ljudi“⁸⁴. Stanovništvo Vestfalije naziva ratobornim i lukavim.⁸⁵

Drugi slučaj u kojem su iznesene predodžbe o stanovništvu odnosi se na prikaz pojedinaca. Ističući najvažnije događaje, kao što mu je i namjera, Piccolomini se osvrće ili na pitanja političkog karaktera vezane uz pojedine bitke, sukobe oko nasljedstva i slično ili na crkvenu problematiku pojedinog područja i pritom se ne ustručava iznošenja vlastitih stavova i sudova. Opisi pojedinaca funkcioniraju kao *pars pro toto* i ovisno o njihovoj aksiološkoj vrijednosti, stvaraju i prenose predodžbe o zemljama i pokrajinama kao cjelinama, a njihov karakter ovisi o Piccolominijevim političkim i svjetonazorskim stavovima. Pri tome je ponovo moguće uočiti tri mjerodavna kriterija koja uvjetuju aksiološku narav iznesenih predodžbi. Prvi je političke naravi i odnosi se na (ne)pristajanje uz cara Fridrika III. Sukladno tome, Piccolomini će prilikom opisa Austrije sasvim očekivano Fridrika III. prikazati u izrazito pozitivnom svjetlu, dok će njegova brata Alberta, s kojim se nadmetao oko na-

⁷⁷ Enea Silvio Piccolomini, *Memoirs of a Renaissance Pope: The Commentaries of Pius II*, ur. Leona C. Gabel, prev. Florance A. Gragg (New York: Capricorn Books Edition, 1962), 75.

⁷⁸ Piccolomini, Europe, 117.

⁷⁹ Ibid., 135.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid., 147.

⁸² Ibid., 148.

⁸³ Ibid., 158.

⁸⁴ Ibid., 196.

⁸⁵ Ibid., 178.

sljedstva prikazati negativno.⁸⁶ Dakle, Piccolominijeva predodžba o pojedincu ovisit će o njegovom političkom opredjeljenju i djelovanju. Drugi mjerodavni kriterij odnosi se na vjersko pitanje gdje nepristajanje uz Katoličku crkvu i papu uvjetuje negativnu predodžbu, štoviše, kao što će u nastavku biti potkrijepljeno primjerima, Piccolomonijeva ideja civilizacije u uskoj je sprezi s pitanjem pristajanja uz katoličku crkvu. Posljednji kriterij navođenja i vrednovanja pojedinaca odnosi se na njihovo humanističko obrazovanje i dostignuća na polju humanističkih znanosti.

Među pojedince koje prikazuje u pozitivnom svjetlu spadaju crkvena lica, ali i istaknuti humanisti, bez obzira na to iz kojeg naroda potječu, a nerijetko se oba kriterija mogu pronaći unutar opisa iste osobe kao što je slučaj s krakovskim biskupom Zbigniewom Olesnickim: „...čovjek značajan zbog svoje literarne erudicije i ljupke osobnosti. Od njega sam primio mnoga pisma sastavljena izdašnom mudrošću i rimskom uglađenošću. Prepoznajući njegove jedinstvene zasluge, Rimaska Crkva poslala mu je kardinalski šešir.“⁸⁷ Jednaki tonom opisan je i španjolski kardinal Juan de Segovia.⁸⁸

Vjerski kriterij jednako je tako važan element i prilikom prikazivanja pojedinaca u negativnom svjetlu, što je moguće uočiti u opisu šleskog vojvode Boleslava Opolskog za kojeg tvrdi da je „čovjek ovisan o luksuzu i zadovoljstvu. Bio je dovoljno lud da poriče postojanje raja i pakla i vjeruje da naše duše umiru s tijelom. Nikada nije zalazio u crkvu ili veoma rijetko i u potpunosti se uzdržavao od kršćanskih sakramenata, osim od zlouporabe braka.“⁸⁹

Kriterij isticanja pojedinaca prilikom opisa pojedinih regija čini i njihovo humanističko obrazovanje i produkcijski dosezi u dotičnom polju. Zbog toga primjerice spominje Pietra Paola Vergerija starijeg⁹⁰, Ivana Viteza od Sredne⁹¹, te Ivana Česmičkog⁹².

Što se tiče oblikovanja predodžbi o stanovništvu jugoistočne Europe moguće je uočiti dva ključna uvjeta: prvi koji je vjerskog karaktera i odnosi se na pravoslavlje i pitanje krivovjerja, a drugi je vjersko-političke naravi i ogleda se u sve intenzivnijoj osmanskoj prisutnosti na prostoru Europe. Kao što je bio slučaj i s opisima fizičkog prostora, iznošenje predodžbi o stanovništvu jugoistočne Europe također se znatno razlikuje od ostalih prikaza i odskaje od pripovjednog obrasca. Piccolomini se gotovo nigdje eksplicitno ne osvrće na karakter stanovništva, već su pojedine opaske raspršene unutar opisa i uvjetovane su dominantnim događajima na tom prostoru i to prvenstveno osmanskim prodorom. Ovim dijelom dominira opis Osmanlija odnosno Turaka koji je izrazito negativno obojan: „Turska rasa je skitskog podrijetla i necivilizirana (...). Oni su bijesna i besramna rasa. Odaju se općenju s kur-

⁸⁶ Ibid., 134.

⁸⁷ Ibid., 138.

⁸⁸ Ibid., 200, 201.

⁸⁹ Ibid., 137.

⁹⁰ Ibid., 65.

⁹¹ Ibid., 66.

⁹² Ibid., 66.

tizanama i svakoj vrsti nedopuštenog općenja. Jedu ono na što se drugi ljudi gnušaju – meso teretnih životinja, vukova i strvina – čak i ljudske fetuse.⁹³ Osim toga, zaključuje da su karakterom sličniji ženama, nego muškarcima.⁹⁴ Vrhunac negativnog prikazivanja Osmanlija moguće je pronaći u opisu pada Konstantinopola: „Čim su zauzeli grad i ubili svakoga tko se usudio odupirati, započeli su s pljačkom. Pobjednici, koje nije bilo moguće pobrojati, pokazali su potpunu izopačenost u svojoj požudi i okrutnosti – niti društveni status niti spol nije mogao zaštititi nikoga. Silovanje je bilo pomiješano s pokoljem, a pokolj sa silovanjem. Muškarce i žene poodmakle dobi koji nisu bili dovoljno dobar plijen navlačili su uokolo samo zbog zabave.“⁹⁵ Osim elementa okrutnosti prema stanovništvu, Piccolomini Osmanlije prikazuje i kao razarače kulturnih dobara pa tako opis pada Konstantinopola nastavlja sljedećim riječima: „Kosti mučenika koje su bile najcjenjeniji predmeti u gradu, bacili su psima i svinjama. Svetačke slike uprljane su blatom ili uništene mačevima, oltari razrušeni. U samim crkvama otvorili su bordele ili staje za konje.“⁹⁶ Ništa blaži nije niti prilikom opisa samog sultana Mehmeda: „Na banketu koji je uslijedio nakon ovih događaja [pljačke Konstantinopola], Mehmed je pio više nego obično. S namjerom da pomiješa vino i krv, ovaj okrutni i krvožedni krvnik naredio je da se zarobe vođe i plemići grada i ih se zakolje na podao i mizeran način.“⁹⁷

Osim što ih opisuje kao divlji i krvoločan narod, Piccolomini dolazak Osmanlija izjednačuje s povratkom u barbarstvo što napominje prilikom opisa stanovnika Bizanta, navodeći da su nekoć bili barbari i da se sada kada su ih Turci osvojili vraćaju u barbarstvo.⁹⁸ Ovdje je važno napomenuti da je Piccolomonijev pojam civilizacije, odnosno opreke civilizacija *vs.* barbarstvo, u uskoj sprezi s kršćanstvom, a to je u samom izvoru moguće uočiti na nekoliko mjesta. Primjerice, opisujući izvornu domovinu Mađara tvrdi sljedeće: „Nedaleko od izvora rijeke Don postoji druga Ugarska, majka naše Ugarske o kojoj sada govorim. Običajima i jezikom je veoma slična, ali ova naša, koja štuje Krista je civiliziranija. Druga slijedi barbarski način života i klanja se idolima.“⁹⁹ Slična opaska nalazi se i u opisu stanovništva Livonije: „Kršćanska religija otvorila je ovaj dio svijeta našoj generaciji, očistila ga od barbarstva i otkrila plemenitiji način života tim bijesnim plemenima.“¹⁰⁰

Upravo prethodno spomenuti religijski element važan je prilikom opisanja preostalih zemalja jugoistočne Europe. Posebno se ističe u opisu Bosne gdje se Piccolomini osvrće na Crkvu bosansku: „Na ovom prostoru heretici poznati kao manihejci, gnusna vrsta ljudi, imaju veliki utjecaj. Tvrde da po-

⁹³ Ibid., 72.

⁹⁴ Ibid., 85.

⁹⁵ Ibid., 98.

⁹⁶ Ibid., 99.

⁹⁷ Ibid., 100.

⁹⁸ Ibid., 69.

⁹⁹ Ibid., 52.

¹⁰⁰ Ibid., 148.

stoje dva načela stvarnosti, načelo dobra i načelo zla. Ne priznaju vrhovništvo Rimske Crkve i ne priznaju da je Krist jednak Ocu. (...) Nikakve uredbe Apostolske stolice, nikakva kršćanska sredstva nisu uspjela iskorijeniti ovu mrlju. Bog dopušta hereticima da vladaju kako bi nas iskušao.¹⁰¹ Vjersko pitanje ponovo je ključno prilikom opisa Stjepana Vukčića Kosače za kojeg tvrdi da je „ukaljan manihejskom mrljom“.¹⁰² „Premda je ovaj čovjek nerijetko napadao kršćane iz zasjede i prodavao ih Turcima, imao je petlje poslati emisare u Rim moleći pomoć od Apostolske Stolice, zahtijevajući od kršćana novac za ratove koje je vodio protiv kršćana.“¹⁰³

Sličnu heteropredodžbu nastalu temeljem prethodno spomenutih kriterija, Piccolomini stvara i o Srbima. Pri tome Piccolomini naizmjenično koristi antička imena, odnosno poistovjećuje ih s antičkim Mižanima i Tribalima.¹⁰⁴ Prilikom opisa Đurađa Brankovića pravoslavlje karakterizira kao „pogrešku njegova naroda“, a njegovu vjernost carskoj kruni smatra upitnom.¹⁰⁵ Opis Albanije također je oblikovan sukladno konfesionalnom kriteriju i kriteriju povezanosti s Turcima. Ondje Piccolomini apostrofira Musu koji je trenutno na vlasti: „Premda je rođen od kršćanskih roditelja, nije se uspio čvrsto držati kršćanske vjere i zastranio je prema muhamedinskom ludilu. Ali prezirno je odbio muhamedinske obrede kao što je i neozbiljno napustio Krista, zato se vratio zakonima svojih predaka i premda nije poštovao niti ostao vjeran niti jednoj religiji, odlučio je radije umrijeti kao kršćanin nego kao Turčin.“¹⁰⁶ Zbog aktivne uloge u borbi s Turcima naklonjeniji je Skenderbegu, no ipak iskazuje svojevršno nepovjerenje u albansko pristajanje uz katoličanstvo.¹⁰⁷ Jedna od opaski koje navodi u opisu Albanije jest da „jezik ove nacije nije razumljiv niti Grcima niti Ilirima“ te da je riječ o narodu koji najvjerojatnije potječe s prostora Azije i koji je na ovaj prostor došao za vrijeme prodora barbarskih plemena¹⁰⁸.

Što se tiče Piccolominijevih predodžbi o običajima, one najčešće nemaju vrijednosni predznak. Jedini slučaj gdje negativno prosuđuje običaje jest prilikom opisa švicarskih ratnih običaja: „Neprijateljstvo i divljaštvo Švicaraca prema poraženim neprijateljima je takvo da održe gozbu na mjestu gdje su ostvarili pobjedu. Tijela ubijenih naslažu na hrpe i od njih načine stolove i stolice i raspovršivši trupla neprijatelja piju njihovu krv i zubima im razdiru srca.“¹⁰⁹ Piccolomini zapravo ne posvećuje preveliku pažnju običajima pojedinih naroda, pa bi se moglo reći da je više riječ o iznimkama nego o pravilu.

¹⁰¹ Ibid., 115, 116.

¹⁰² Ibid., 116.

¹⁰³ Ibid., 116.

¹⁰⁴ Ibid., 51.

¹⁰⁵ Ibid., 80.

¹⁰⁶ Ibid., 113, 114.

¹⁰⁷ Ibid., 114.

¹⁰⁸ Ibid., 113.

¹⁰⁹ Ibid., 197.

4.2. Intertekstualna analiza

Već je ranije napomenuto da je Piccolominijevu *Europu* moguće žanrovski opisati kao horografiju. Horografija je antičkog podrijetla, a prvi ju je kao zasebnu disciplinu definirao Ptolemej naglasivši da se bavi detaljnim opisom manjih regija.¹¹⁰ Osim Ptolemeja, horografijom se bavio i Strabon koji je znatnim dijelom utjecao na renesansne autore kao što je i sam Piccolomini.¹¹¹ Za Strabona se svrha geografije podjednako ogledala i u pitanjima aktivnosti državnika i vojskovođa, ali i u pitanju okoliša i prirode u kojoj ljudi obitavaju. Dakle, unutar geografije objedinjuju se potrebe ljudi i znanosti.¹¹² Popularna u antici, horografska tradicija gasi se tijekom 5. st. i ponovo je oživljena u razdoblju humanizma i renesanse otkrivanjem antičkih autora, među kojima su Ptolemej i Strabon.¹¹³ Osnovne karakteristike žanra poseban su međuodnos između prošlosti i sadašnjosti koji se očituje posredstvom fizičkog krajolika pojedinog mjesta, prostora ili regije te naglasak na međuovisnosti ljudi i okoliša kojeg nastanjuju.¹¹⁴ U djelu je jasno zamjetan autorski glas čime se naglašava osobna povezanost s prostorom, odnosno dominacija empirijske metode u kojoj je iskustvo centralna okosnica iz koje proizlazi autorov kredibilitet i čime na sebe preuzima ulogu *vodiča za strance*.¹¹⁵ Horografska metoda omogućuje rekonstrukciju i stvaranje novih odnosa na relaciji centar-periferija te omogućuje autoru oblikovanje prostora sukladno vlastitom doživljaju, stavljajući narativni naglasak na pojedine regije ili određena mjesta.¹¹⁶

S obzirom da se intertekstualnost Piccolominijeve *Europe* ponajprije očituje u korištenju antičkih izvora što nerijetko eksplicitno i naglašava, štoviše, smatra da bi za svaku nedoumicu trebalo konzultirati antičke autore¹¹⁷, nameće se pitanje je li oskudan opseg informacija o prostoru jugoistočne Europe¹¹⁸ rezultat pomanjkanja informacija u samim izvorima iz kojih Piccolomini crpi?

Među iznimno rijetkim primjerima horografskih djela koja su ostala sačuvana nalazi se djelo antičkog autora Pomponija Mele naslovljeno *De Chorographia*. O Piccolominijevoj upoznatosti s dotičnim djelom saznajemo zbog ek-

¹¹⁰ Andrew McRae, „Early Modern Chorographies” *Oxford Handbooks* (2015): 3.

¹¹¹ Matthew McLean, *The Cosmographia of Sebastian Münster* (Ashgate Publishing Limited, 2007.), 50, 51.

¹¹² Ibid., 51.

¹¹³ Darrell J. Rohl, „The chorographic tradition and seventeenth- and eighteenth-century Scottish antiquaries”, *Journal of Art Historiography* 5 (2011): 2.

¹¹⁴ Ibid., 6.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid.,

¹¹⁷ Piccolomini, *Europe*, 117.

¹¹⁸ Ovdje se termin neće odnositi na grčke pokrajine koje zbog uske sprege između antičke kulture i renesansnog humanizma predstavljaju dio Piccolominijeva interesa pa znatna količina prisutnih informacija o njima ne iznenađuje. U ovom se kontekstu termin jugoistočne Europe ponajprije odnosi na prostor današnje Hrvatske, Srbije, BiH u kojima u Piccolominijevom djelu nema toliko mnogo informacija.

splicitnog spominjanja Pomponija Mele prilikom komponiranja opisa Istre.¹¹⁹ O Pomponiju Meli ne zna se mnogo. Jedine dostupne informacije proizlaze iz samog djela pa je tako poznato da je rođen u rimskoj Hispaniji u mjestu Tingentera odnosno *Iulia Traducta*.¹²⁰ Još je jedino poznato da je djelo objavljeno oko 44. godine nakon Krista.¹²¹ *De Chorographia* najstarije je preživjelo geografsko djelo izvorno nastalo na latinskom jeziku.¹²² Mela u njemu donosi opis svijeta opisujući zemlje od Heraklovih stupova odnosno Gibraltara do kraja Azije, a potom od kraja Azije do Gibraltara. Njegov opis nije temeljen na iskustvu proizašlom iz ekstenzivnog putovanja, već je rezultat prenošenja saznanja drugih autora.¹²³ Narativna struktura Melinog i Piccolominijevog opisa veoma je slična i stoga je Melino djelo zasigurno moglo poslužiti kao strukturni predložak. To je moguće zamijetiti već prilikom Melinog opisa prve zemlje, odnosno Mauretanijske.¹²⁴ Što se tiče ovdje razmatranih prostora, Mela donosi izrazito šturi opis isključivo jadranske obale, bez osvrtnja na unutrašnjost. Međutim, Mela ipak spominje onodobne gradove poput Salone, Iadera, Narone, Traguriuma, Dyra-chiuma i Apollonije, dok ih Piccolomini u potpunosti izostavlja.¹²⁵

Djelo na koje se Piccolomini najviše referira Strabonova je *Geografija*. Jednako kao što je slučaj s Pomponijem Melom, sve što je poznato o Strabonu proizlazi iz njegovih djela. Odatle je poznato da je rođen 64. ili 63. g. pr. Kr. u Amasiji na Pontu.¹²⁶ Za razliku od Melinog, Strabovo djelo djelomično je rezultat putovanja.¹²⁷ Prije no što se posvetio pisanju *Geografije*, Strabon se bavio poviješću što djelomično objašnjava njegovo poimanje geografije kao pomoćnog sredstva u političkom djelovanju. Naime, sukladno Strabonom stajalištu, svrha geografije očituje se u njezinoj podređenosti potrebama državnika u ostvarenju političkih ciljeva.¹²⁸ Strabonov opis ovih krajeva znatno je izdašniji te uključuje i unutrašnjost, a ne samo jadransku obalu. Strabon spominje i mjesta u Panoniji poput Siscije i Sirmiuma, a s obzirom na njegov interes za političke teme, spominje i vojskovođu Batona te nabroja narode koji žive na panonskom prostoru.¹²⁹ Prilikom opisa jadranskog prostora na-

¹¹⁹ Piccolomini, *Europe*, 117, 118.

¹²⁰ F. E. Romer, *Pomponius Mela's Description of the World* (Michigan: University of Michigan Press, 1998), 1.

¹²¹ Ibid., 27.

¹²² Ibid., 5.

¹²³ Ibid., 21.

¹²⁴ Ibid., 42, 43.

¹²⁵ Ibid., 84, 85.

¹²⁶ Horace Leonard Jones, „Introduction“ u *The geography of Strabo in eight volumes*, prev. Horace Leonard Jones, vol 1. (London; Cambridge: William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1957), xi, xiv.

¹²⁷ Ibid., xiv.

¹²⁸ Ibid., xxii.

¹²⁹ Horace Leonard Jones, *The geography of Strabo in eight volumes*, vol 3., (London; Cambridge: William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1967), 257.

vodi otoke, a čak se osvrće i na običaje delmatskog stanovništva i spominje Dinaru.¹³⁰ Dakle, Strabon svakako iznosi više informacije no što ih Piccolomini koristi.

Idući antički autor na kojeg se Piccolomini referira je Plinije Stariji i njegovo djelo *Naturalis historia*. Rođen 23. g. u talijanskom mjestu Como, ovaj je rimski vojni zapovjednik 77. g. završio svoje najveće i jedino preživjelo djelo *Prirodoslovlje* i to gotovo neposredno prije smrti 79. g.¹³¹ Plinijeva treća knjiga, od njih ukupno 37, bavi se prostorom Panonske nizine i istočne obale Jadranskog mora. Premda Plinije na prostoru Panonije ne spominje druga mjesta osim Aemone i Siscije, ipak navodi nekolicinu rijeka, čak i *mons Claudius*, odnosno današnju Moslavačku goru.¹³² Na prostoru jadranske obale spominje antičke kolonije i mjesta, pojedine otoke i rijeke poput Krke, Zrmanje i Nere-tve.¹³³ Dakle, ponovno kao što je slučaj i sa Strabonom, Piccolominijevi izvori nude znatno više informacija no što ih on sam koristi.

Na kraju, posljednji poznati antički autor koji Piccolominiju služi kao vrela je Ptolemej. U usporedbi s ostalim do sada navedenim geografskim djelima, ono što izdvaja Ptolemejevu *Geografiju* jest izostanak pripovjednih elemenata. Njegovi opisi zemalja su veoma šturi i bez posebnih narativnih obilježja. Panonski i jadranski prostor opisani su unutar druge knjige od ukupno njih osam. U njoj se donosi opis Gornje Panonije¹³⁴, Donje Panonije¹³⁵, Ilirije (Liburnije) i Dalmacije¹³⁶. Unutar treće knjige nalazi se opis Gornje Mezije¹³⁷ i Donje Mezije¹³⁸. Premda Ptolemejevo djelo ne obiluje mnoštvom posebnih informacija, njegov izdašan popis mjesta mogao je poslužiti kao izvor za navođenje pojedinih lokaliteta, no čini se da to ipak u tolikoj mjeri ne predstavlja predmet Piccolominijeva interesa.

Osim antičkih, nekoliko je i srednjovjekovnih autora na koje se Piccolomini poziva, a među njima se ističe Jordanis, vizigotski povjesničar čije spise koristi prilikom opisa prošlosti Prusije.¹³⁹ Drugi autor čije radove konzultira jest Oton iz Freisinga.¹⁴⁰ Što se tiče suvremenih izvora, Nancy Bisaha zaključuje da se znatni dijelovi Piccolominijeve *Europe*, posebice oni vezani uz talijanski prostor, podudaraju s djelom *Rerum gestarum Alfonsi regis libri hu-*

¹³⁰ Ibid., 259, 261.

¹³¹ E. H. Warmington, *Pliny: Natural History*, vol 1. (Cambridge, London: William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1967), viii.

¹³² H. Rackham, *Pliny: Natural History*, vol. 2. Cambridge, London: William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1959), 109, 111.

¹³³ Ibid., 105, 107.

¹³⁴ Claudius Ptolemy, *The Geography*, prev. Edward Luther Stevenson (New York: Dover Publications INC, 1991), 66.

¹³⁵ Ibid., 67.

¹³⁶ Ibid., 68.

¹³⁷ Ibid., 82.

¹³⁸ Ibid., 83.

¹³⁹ Piccolomini, *Europe*, 149.

¹⁴⁰ Ibid., 73.

manista Bartolomea Facia, no Piccolomini se niti u jednom dijelu eksplicitno ne poziva na njega niti ga spominje.¹⁴¹

Što se tiče pragmatičkih obilježja humanističkih djela, među humanističkim autorima postojala je raširena praksa posvećivanja radova onim osobama koje bi na bilo koji način mogle pridonijeti rješenju eventualnih problema na koje sami autori apeliraju.¹⁴² Osoba kojoj je Piccolomini posvetio svoje djelo je Antonio de la Cerdà y Lloscos. Riječ je o istaknutom podupiratelju humanista kojeg je Piccolomini nazvao *principes theologorum*. Kardinalom je postao 1448. g., a Alfonso V. Aragonski bio mu je veoma sklon jer su njegove diplomatske misije išle u korist Napuljskog Kraljevstva (uspješno posredovao u sukobu između Firenze i Napulja).¹⁴³ Na konklavi održanoj u kolovozu 1458. g. svoj je glas dao kardinalu E.S. Piccolominiju čime je ovaj postao papa Pio II.¹⁴⁴ De la Cerdino španjolsko podrijetlo vjerojatno je razlogom Piccolominijevog veoma pozitivnog prikaza španjolske čiji opis započinje sljedećim riječima: „Ogroman prostor Španjolske, zemlje koja obiluje moćnim ljudima i oružjem...”¹⁴⁵

4.3. Kontekstualna analiza

Na kraju, posljednji dio analize Piccolominijeve *Europe* usredotočit će se na sagledavanje Piccolominijevih predodžbi o Europi u kontekstu humanističkih identitetskih modela i njihovih pragmatičkih i političkih funkcija. Prije upuštanja u omjeravanje Piccolominijevih predodžbi o širi kontekst onodobnog društvenog imaginarnog, na ovom je mjestu potrebno istaknuti nekoliko ključnih biografskih podataka koji će doprinijeti razumijevanju Piccolominijeve naratologije.

Enea Silvio Piccolomini rođen je 18. listopada 1405. g. u malenom mjestu nekoć poznatom pod imenom Corsignano¹⁴⁶ u talijanskoj pokrajini Sieni. Premda nekoć utjecajna, do rođenja Enea Silvia, plemićka obitelj Piccolomini znatno je financijski onemoćala. Premda osiromašena, obitelj Piccolomini osjećala je snažnu pripadnosti plemićkoj lozi iz koje je potekla, a epidemija kuge koja je 1420. g. primorala sveučilište da se iz Siene preseli u Corsignano vjerojatno je utjecala na odluku da se tri godine kasnije Enea Silvia uputi na studij u Sienu. Iako je 1429. g. napustio Sienu bez stečene diplome, razdoblje studija uvelike je utjecalo na kasnije Piccolominijeve stavove i profesionalno usmjerenje. Njegovim je učitelj bio Mariano de' Sozzini (1397./1401.-1467.), vrsni poznavatelj kanonskog prava koji je u to vrijeme sudjelovao u brojnim aktualnim raspravama vezanim uz papinstvo i koji će kasnije, zahvaljujući prijateljstvu s Piccolomonijem, za vrijeme njegova pontifikata steći znatan utje-

¹⁴¹ Nancy Bisaha, „Introduction,” 20.

¹⁴² Margaret Meserve, „Italian Humanists and the Problem of the Crusade“ u *Crusading in the Fifteenth Century*, 20.

¹⁴³ Piccolomini, *Europe*, 49.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Ibid., 212.

¹⁴⁶ Piccolomini je 12. veljače 1462. godine svojem rodnom mjestu promijenio ime pa je Corsignano postao Pienza.

cajan u Rimskoj Kuriji.¹⁴⁷ Važno je istaknuti i da je 1427. g. papa Martin V. preselio koncil iz Pavije upravo u Sienu u kojoj tada studira Piccolomini.¹⁴⁸

Bazelski koncil sazvan 1431. g. označit će početak Piccolominijeve službeničke karijere. Tajnik pape Martina V., Domenico Capranica (1400.-1458.) na Bazelskom je koncilu trebao biti imenovan kardinalom, no uslijed smrti pape Martina V. (1417.-1431.), i izbora novog pape Eugena IV. (1431.-1447.) došlo je do komplikacija jer je Eugen IV. odbio Capranicu imenovati kardinalom. Iz tog je razloga Domenico Capranica upućen u Bazel, a u službu osobnog tajnika uzima Enea Silvia Piccolominiija.¹⁴⁹ Tijekom nadolazećih godina Piccolomini je promijenio nekoliko poslodavaca, a među njima je potrebno istaknuti kardinala Juana de Cervantesa (1380.-1453.). U vrijeme kada Piccolomini prelazi u njegovu službu, na Bazelskom koncilu trajali su pregovori oko sklapanja crkvene unije s patrijaršijom u Konstantinopolu zbog čega je odlučeno da se koncil preseli u mjesto koje će više odgovarati bizantskim izaslancima. Predložena su četiri grada: Firenca, Udine, Pavia i Avignon, a izbor se provodio tako da je za svaki pojedini grad uposlen govornik čija je zadaća bila svojim retoričkim umijećem zadobiti naklonost prisutnih na koncilu i osigurati izbor grada kojeg predstavlja. Upravo će ovaj događaj biti presudan trenutak u Piccolominijevoj humanističkoj karijeri. Naime, Isidoro Rosati, kojeg je milanski vojvoda poslao da zastupa interese Pavije održao je, po Piccolominijevom mišljenju, nedovoljno dobar govor pa je Piccolomini odlučio sam sastaviti govor u korist Pavije koji je zahvaljujući jednom od papinskih legata održao pred koncilom.¹⁵⁰ S obzirom da su se uskoro zaoštrili odnosi između predstavnika na Bazelskom koncilu i pape Eugena IV., kardinali su odlučili izabrati novog papu, posljednjeg protupapu Feliksa V. čijim je tajnikom postao upravo Piccolomini.¹⁵¹ Iduće godine Piccolomini je na čelu delegacije upućen kako bi prenio čestitke Fridriku III. koji je postao njemačkim kraljem.¹⁵² Tom je prilikom Piccolomini uspostavio veze s nadbiskupom Triera i biskupom Chiemseea zahvaljujući kojima će 1442. g. prijeći u carsku službu na dvoru Fridrika III.¹⁵³ Iste je godine okrunjen lovorovim vijencem čime je postao *poeta laureatus*. Prije no što se 1446. g. odlučio posvetiti crkvenom pozivu i zarediti, Piccolomini je posredovao pomirenju cara Fridrika III. i pape Eugena IV. zbog nesuglasica nastalih prilikom zasjedanja Bazelskog koncila, a na taj se način ujedno i sam nastojao iskupiti za svoje pristajanje uz koncilijarističke ideje.¹⁵⁴ Nakon zaređenja vrlo brzo napreduje u crkvenoj hijerarhiji pa već

¹⁴⁷ Ibid., 57; usp. Paul F. Grendler, *The universities of the Italian Renaissance*, (Baltimore; London: John Hopkins University Press, 2002), 461.

¹⁴⁸ White, *Plague and Pleasure*, 59.

¹⁴⁹ White, *Plague and Pleasure*, 65.

¹⁵⁰ Piccolomini, *Memoirs of a Renaissance Pope*, 36, 37; usp. White, *Plague and Pleasure*, 73.

¹⁵¹ White, *Plague and Pleasure*, 78.

¹⁵² Ibid., 80.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Piccolomini, *Memoirs of a Renaissance Pope*, 42.

1447. g. postaje biskupom u Trstu. U međuvremenu je sudjelovao u carskim diplomatskim misijama među kojima je važno istaknuti onu koja ga je odvela u Napulj na dvor kralja Alfonsa (1396.-1458.) gdje je trebao ugovoriti brak između Fridrika III. i kraljeve sestre Eleonore.¹⁵⁵ Tijekom posjeta Napulju Piccolomini je oduševio napuljski kralj Alfonso koji je izrazito cijenio humanističko stvaralaštvo i bio njihovim podupirateljem, stoga ne iznenađuje da će kasnije prilikom tradicionalnih sukoba oko nasljedstva u Napulju papinska podrška umjesto Anžuvincima prijeći na stranu Aragonaca.¹⁵⁶ Po povratku s uspješne misije u Napulju, Piccolomini je 1451. g. iz Trsta premješten u Sienu gdje je postao biskupom i odakle će uskoro biti poslan na misiju u Češku kako bi sudjelovao u rješavanju problema proizašlih iz husitskih ratova. Carska krunidba Fridrika III. održana je 1452. g. u Rimu i tom je prilikom Piccolomini održao govor posvećen caru u kojem po prvi puta javno poziva na borbu protiv rastuće osmanske prijetnje.¹⁵⁷ Motiv je to koji će tijekom nadolazećih godina obilježiti Piccolominijevo javno djelovanje, a posebno nakon 1453. g. i pada Konstantinopola pod osmansku vlast. Zbog rastuće osmanske prijetnje tijekom 1454. i 1455. g. održana su tri carska sabora u Regensburgu, Frankfurtu i Wiener-Neueru na kojima je sudjelovao i sam Piccolomini gorljivo zastupavši ideju križarskog pohoda protiv Osmanlija.¹⁵⁸ U crkvenoj je hijerarhiji Piccolomini nastavljao napredovati te ga je krajem 1456. g. papa Kalikst III. proglasio kardinalom. U kolovozu 1458. g. preminuo je papa Kalikst III. Iste je godine u ožujku Piccolomini počeo pisati svoju *Europu* koju je posvetio kardinalu Antoniju de la Cerdi zahvaljujući čijem glasu će u kolovozu postati papom.¹⁵⁹ Svoje je novo ime Piccolomini najvjerojatnije izabrao zbog veze s Vergilijevim antičkim junakom Enejom kojeg se često referiralo kao *pius Aeneas* čije je ime ionako nosio.¹⁶⁰ Cijeli je svoj pontifikat Pio II. posvetio organiziranju križarskog rata protiv Osmanlija, stoga je odmah po ustoličenju najavio kongres za 1. lipnja 1459. g. u Mantovi. Vođen idejom o kršćanskom jedinstvu predvođenim carem i papom, Pio II. nastojao je organizirati križarski pohod koji bi osigurao europsko kršćanstvo od izvanjskog vjerskog neprijatelja. U svojoj namjeri će ostati usamljen jer se Fridrik III. zbog borbe oko ugarskog prijestolja neće pojaviti na kongresu, a niti ostale države neće pokazati interes.¹⁶¹ Premda nije zadobio carevu potporu, njezin izostanak Pija II. nije spriječio da krene u križarski rat protiv Osmanlija. Narušeno zdravstveno stanje i kršenje dogovora o financijskoj i vojnoj potpori nisu ga priječili da se 18. lipnja 1464. iz Rima zaputi prema Anconi, odakle je osobno trebao pred-

¹⁵⁵ Piccolomini, *Memoirs of a Renaissance Pope*, 54.

¹⁵⁶ White, *Plague and Pleasure*, 97.

¹⁵⁷ Ibid, 98.

¹⁵⁸ Bisaha, „Introduction“, 9.

¹⁵⁹ Piccolomini, *Memoirs of a Renaissance Pope*, 88.

¹⁶⁰ Nancy Bisaha, „Pope Pius and the Crusade“, u *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ur. Norman Housley (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 42.

¹⁶¹ White, *Plague and Pleasure*, 117, 123.

voditi križarsku bojnu.¹⁶² U Anconu je pristigao mjesec dana kasnije i ostao neugodno zatečen kaosom koji ga je dočekao, ne samo zato što su obećani mletački brodovi kasnili mjesec dana, već je u gradu izbila kuga.¹⁶³ U Anconi je čekajući da krene na križarski pohod proveo mjesec dana, no u naumu ga je 14. kolovoza 1464. g. zaustavila smrt.

Temeljem Piccolominijevih biografskih podataka moguće je pretpostaviti da je kontekst društvenog imaginarnog unutar kojeg Piccolomini gradi svoju heteropredodžbu o Europi i njenim pojedinim dijelovima uvjetovan postavkama renesansnog humanizma. Renesansni humanizam moguće je opisati kao kulturni i intelektualni pokret aktualan tijekom 14., 15. i 16. st. u čijem se središtu nalazi interes za interpretiranjem i proučavanjem antičkog naslijeđa i njegove implementacije u postojeće društvene, kulturne i političke modele, istovremeno obuhvaćajući i doprinoseći kako umjetnosti, znanosti i filozofiji, tako i biblijskim studijima i političkoj misli.¹⁶⁴ Ponovno otkriće antičkih grčkih i latinskih tekstova koji su se našli u središtu interesa onodobnih intelektualnih elita i pronašli put u europska sveučilišta rezultiralo je svojevrsnim stapanjem srednjovjekovnih i antičkih modela i stvaranjem novih uzora. Jedna od promjena odnosila se na shvaćanje i ulogu jezika koja je proizašla iz pitanja vezanih uz problem prevođenja starih tekstova. Odmakom od spekulativne gramatike i prakse prevođenja „riječ po riječ“, sukladno uvjerenju o nužnosti nezadiranja u sintaktičke veze poradi njihove korespondentnosti s kozmičkim poretkom, humanisti razmatraju jezik iz prvenstveno retoričke perspektive i naglašavaju njegovu pragmatičku ulogu.¹⁶⁵ Važno je napomenuti da se humanistom nije postajalo pohađajući posebne škole čija bi diploma na kraju osigurala ili potvrdila dotični status, već je ključnu ulogu u postizanju takva statusa imala međusobna pismena korespondencija među istaknutim pojedincima. U humanistički krug ulazilo se pohvalom nekog drugog humanista ili primitkom pisma istaknutog humanista.¹⁶⁶

Za razumijevanje Piccolominijeva djelovanja i stvaralaštva, u kontekstu kojeg na kraju nastaje i ovdje razmatrana *Europa*, potrebno je osvrnuti se na političke modele koji su proizašli iz interpretacije antičkih tekstova. Među vodećim uzorima nametnuo se ciceronovski model koji je, integrirajući svrshodne vještine učenjaka i političara utjelovljene u liku „učenog govornika“ (*orator doctus*), predstavljao humanistički politički ideal.¹⁶⁷ Sukladno shvaća-

¹⁶² Ibid., 325.

¹⁶³ Ibid., 329.

¹⁶⁴ Nicholas Mann, „The origins of humanism“ u *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ur. Jill Kraye (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 2.

¹⁶⁵ Ronald G. Witt, „The Humanist Movement“ u *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, ur. Thomas A. Brady Jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden; New York; Koln: Brill, 1995), 100.

¹⁶⁶ Caspar Hirschi, *The Origins of Nationalism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 122.

¹⁶⁷ Ibid., 54.

nju humanista, *orator doctus* bio je najpodobnijim za političko djelovanje jer je istovremeno imao iscrpan uvidu u povijest i pravna pitanja, ali i retoričke vještine i poznavanje jezika koji mu omogućuju da svakoga uvjeri u pravovjernost vlastitih argumenata i time ostvarenje i provođenje političkih ciljeva. Sukladno njihovom mišljenju, sve su te osobine bile utjelovljene u liku humanista.¹⁶⁸ Cilj humanista ogledao se u rušenju stroge srednjovjekovne dihotomije između učenjaka i vladara te stvaranja prostora za vlastito političko djelovanje sukladno ciceronovskom modelu *učenog govornika*.¹⁶⁹

S obzirom na ranije spomenutu konstitutivnu ulogu *Drugog* u procesu oblikovanja identitetskih obrazaca, u kontekstu oblikovanja europskog kolektivnog identiteta čije se natruhe naziru tijekom 15. st. važnu, ako ne i ključnu, ulogu imali su upravo humanisti. Vodeći se učenjačkim i političkim idealom, humanisti su svoju suštu suprotnost pronašli u atičkom pojmu „barbara“, a svojom su glavnom zadaćom proglasili gorljivu borbu protiv istih.¹⁷⁰ Potekavši iz antičke Grčke, pojam barbara izvorno je imao lingvistička obilježja i odnosio se na ljude koji ne govore grčkim jezikom. S vremenom je pojam zadobio negativne konotacije pa tako do helenističkog i republikanskog razdoblja istovremeno označava negrčke govornike, strance, posebice neprijatelje te divlje, nekultivirane i okrutne ljude.¹⁷¹ S obzirom na prisutnost i popularnost antičkih tekstova, pojam barbara pronašao je svoje mjesto i u diskursu petnaestostoljetnih humanista poput Piccolominiya. U 15. st. pojam barbara usko je vezan uz kršćanstvo i čini njegovu opreku, štoviše kršćanstvo se smatra zaslužnim za iskorjenjivanje barbarstva, a već je ranije napomenuto da je iz Piccolominijevih opisa moguće uočiti dotičan stav.¹⁷² Za humaniste 15. st. središnju ulogu barbara preuzeli su Osmanlije koji u to vrijeme svojom prisutnošću na jugoistoku Europe sve više prijete onodobnim europskim državama. Razdoblje renesansnog humanizma označava početak formiranja europskog identiteta pri čemu je ključnu ulogu u konstruiranju i artikuliranju europskog diskursa imalo izraženo neprijateljstvo prema Turcima, odnosno Islamu. Osjećaj pripadnosti zajedničkom europskom društvu predstavlja odgovor na vanjskog vjerskog i političkog neprijatelja koji prijete sigurnosti i vlastitoj opstojnosti.¹⁷³ Premda je o Islamu među europskim intelektualcima bilo govora i ranije tijekom srednjeg vijeka, muslimani su opisivani i prikazivani jednostavno kao nevjernici, poput svih ostalih nekršćana, a Saracene s kojima je prostor Europe bio u susretu smatrali su privremenom prijetnjom.¹⁷⁴ Predodžbe o Saracenicima mijenjaju se u trenutku kada postaju ozbiljnijom prijetnjom te počnu nizati osvajačke uspjehe na prostoru južne Italije i ugrožavati Rim.¹⁷⁵ Isto će se

¹⁶⁸ Ibid., 54.

¹⁶⁹ Ibid., 126.

¹⁷⁰ Ibid., 142.

¹⁷¹ Ibid., 47.

¹⁷² Hirschi, *The Origins of Nationalism* 162; Piccolomini, *Europe*, 52, 148.

¹⁷³ Tomaž Mastnak, *Evropa: istorija političkog pojma* (Beograd: Beogradski krug, Centar za medije i komunikaciju, 2007) 17; Bisaha, *Creating East and West*, 7.

¹⁷⁴ Mastnak, *Evropa*, 26, 27.

¹⁷⁵ Ibid., 28.

dogoditi i u 15. st., samo što su ulogu Saracena preuzeli Turci čije će napredovanje na prostoru jugoistočne Europe popraćeno kršćanskim porazima među Europljanima izazvati osjećaj ugroze. S obzirom da je među humanistima postojao spomenuti osjećaj političke dužnosti i odgovornosti, upravo su oni na sebe preuzeli ulogu upozoravanja na opasnost koja zbog osmanskog prisustva prijeti opstojnosti europskog političkog i vjerskog poretka. Pretočivši jasno izraženu svijest o performativnoj moći jezika i antičkih retoričkih oblika, humanisti su, koristeći antičke i srednjovjekovne motive, oblikovali osmanistički diskurs koji će i u nadolazećim stoljećima odzvanjati europskim kulturnim imaginarijem. Srednjovjekovnim motivima križarskog rata i pozivu na gorljivu borbu za spas kršćanstva u djelima humanista pridodani su i antički, pretkršćanski koncepti stranih kultura i protivnika, čime su Turci prestali biti isključivo vjerskim neprijateljem i zadobili epitet kulturne i političke prijetnje.¹⁷⁶ Ključnu ulogu u tom procesu imalo je spomenuto interpoliranje antičkog pojma barbarstva koje će kao osnovno obilježje osmanističkog diskursa posebno zaživjeti nakon pada Konstantinopola pod osmansku vlast 1453. godine. Osvajanje Konstantinopola vrlo je glasno odjeknulo među humanistima iz nekoliko razloga. Jedan od njih je simbolička pozicija Konstantinopola kao bivšeg rimskog središta, centra kulture, znanja i stvaralačkog središta. Stoga ne iznenađuje da je humaniste posebno pogodila vijest o uništavanju knjižnica i različitih književnih i pravnih tekstova i knjiga.¹⁷⁷ Osim uništavanja kulturnog i književnog naslijeđa, odbojnost humanista prema Osmanlijama dodatno su osnažile vijesti o velikom broju ljudskih žrtava nastradalih prilikom opsade i nekoliko idućih dana nakon inicijalnog osmanskog prodora u grad.¹⁷⁸ Koncept poistovjećivanja Osmanlija s barbarima u očima humanističkih učenjaka pokazao se posebno plauzibilnim zbog svoje analogije s antičkom poviješću. Naime, Osmanlije tijekom 15. st. prelaze granice Europe dolazeći s prostora Azije jednako kao što su to nekada činili različiti barbarski narodi prelazeći preko granica Rimskog Carstva. Osim toga, pad Konstantinopola u humanističkom je simboličkom univerzumu poistovjećen s padom i pljačkanjem Rima u 5. st. Svi su ti motivi i događaji sastavnim dijelom oblikovanja diskursa o europskoj civilizaciji i njenog antipoda utjelovljenog u govoru o azijskom barbarstvu.¹⁷⁹ Na taj je način izvorno grčki koncept o Istoku i Zapadu kao o polarnim suprotnostima ugrađen u europski kulturni imaginarij u kojem će ostati potentnom diskurzivnom odrednicom sve do suvremenog doba.

Međutim, prilikom razmatranja humanističkog diskursa o Turcima ne treba smetnuti s uma niti kršćanske elemente jer se nalaze u nerazdvojivoj sprezi s novim antičkim motivima. S obzirom da je Islam već stoljećima u kršćanskom kolektivnom imaginariju percipiran kao krivovjerje, ne iznenađuje da urgentnost pozivanja na rješavanje osmanskog prodiranja na prostor Europe donekle proizlazi iz srama što se kršćani nisu uspjeli oduprijeti vjerskom

¹⁷⁶ Bisaha, *Creating East and West*, 8.

¹⁷⁷ Ibid., 65.

¹⁷⁸ Ibid., 62.

¹⁷⁹ Ibid., 44.

neprijatelju.¹⁸⁰ Osim što je govor o turskoj opasnosti usmjeren na djelovanje prema van, odnosno zamišljen je kao eksplicitan poziv na vojno i oružano djelovanje protiv neprijatelja, on je jednako tako poslužio kao retoričko sredstvo upozoravanja na moralne i političke propuste među samim europskim državama. Osmanski uspjesi i kršćanski gubitci na istoku prikazani su kao izravna posljedica lošeg političkog upravljanja na prostoru Europe.¹⁸¹ Isti ton moguće je zamijetiti na pojedinim mjestima u Piccolominijevoj *Europi*, a najizraženiji je u dijelu koji se odnosi na opis pada Konstantinopola i na grčki apel za pomoć koju upućuju Latinima gdje ustvrđuje sljedeće: „Sramotno! Uši naših vođa bjehu gluhe, a oči slijepe. Propustili su uvidjeti ukoliko padne Grčka, da će se i ostatak kršćanstva urušiti. Iako, vjerujem da je njihova zaokupljenost osobnim neprijateljstvima ili interesima uzrokovala zapostavljanje javne dobrobiti.“¹⁸² Kad je riječ o vjerskoj problematici, potrebno je spomenuti i odnos prema pravoslavlju koji je najvećim dijelom obilježen ambivalentnošću i nepovjerljivošću.¹⁸³ Za Piccolominija, pravoslavni nauk o prirodi Duha Svetoga predstavlja herezu, a osvrćući se na pad velikog dijela pravoslavnog teritorija pod osmansku vlast zaključuje da do toga ne bi došlo da pravoslavci slijede pravu vjeru jer pravi si kršćani nikada ne bi dopustili da nad njima vladaju muslimani.¹⁸⁴

Premda je osmanistički diskurs najčešće negativno obojan, pojedinci poput firentinskog humanista Caluccia Salutatija (1331.-1406.) posegnuli su za modelom prikazivanja Turaka kao „plemenitih divljaka“, naglašavajući pozitivne osobine poput odlučnosti, energičnosti i discipline s ciljem kritiziranja europskih postupaka koji su omogućili njihovo napredovanje.¹⁸⁵

S obzirom na popularnost antičkih motiva i analogija te sve izraženijeg osjećaja egzistencijalne tjeskobe poradi osmanskog napredovanja na prostoru Europe, u humanističkom su diskursu izražene ideje univerzalizma i koncept *translatio imperii* kojima se nastojalo potaknuti na djelovanje. Izvorno potekla od Jeronimovog (o.347.-420.) čitanja proroka Danijela, ideja o prijenosu carstva do 15. st. slijedi ovaj model: antičko Rimsko Carstvo je s Karlom Velikim preneseno na Franke, nakon čega s Otonom Velikim s Franaka prelazi na Nijemce.¹⁸⁶ Ideja da kršćanstvo predstavlja jedinstven entitet predvođen rimskim carem i papom prisutna je i kod Piccolominija. S obzirom da se Crkva našla u krizi i sukobu između pristaša koncilijarizma i podupiratelja pape, Piccolomini smatra da bi kršćanstvo trebao spasiti njegov sekularni vrhovnik odnosno car.¹⁸⁷ Nepristajanje Fridrika III. uz koncilijarističke ideje navelo je Piccolo-

¹⁸⁰ Margaret Meserve, „Italian Humanists and the Problem of the Crusade,“ 13.

¹⁸¹ Ibid., 14.

¹⁸² Piccolomini, *Europe*, 94.

¹⁸³ Bisaha, *Creating East and West*, 118.

¹⁸⁴ Ibid., 128; Piccolomini, *Europe*, 70.

¹⁸⁵ Meserve „Italian Humanists and the Problem of the Crusade,“ 16.; Bisaha, *Creating East and West*, 57.

¹⁸⁶ Hirschi, *The Origins of Nationalism*, 41.

¹⁸⁷ John B. Toews, „The View of Empire in Aeneas Sylvius Piccolomini,“ *Traditio* 24 (1968): 473.

minija da se i sam od njih udalji.¹⁸⁸ Osim što je cijela *Europa* određena vladavinom sveterimskog cara Fridrika III. i što su Fridrikovi saveznici prikazani u pozitivnom svjetlu, a svi koji mu na bilo koji način prkose prikazani su na manje laskav način, Piccolomini u djelu nastalom 1443. g. naslovljenom *Pentalogus* u fiktivnom dijalogu pet likova prikazanih kao rimskih senatora koji raspravljaju o carskoj politici, predlaže caru da nagovori njemačke prinčeve da osvoje Italiju i pripoje je Carstvu.¹⁸⁹ Zbog toga ne iznenađuje ni Piccolominijev izrazito pozitivan prikaz Sasa jer od njih izvorno proizlazi otonovska carska loza.¹⁹⁰ Nekoliko godina nakon *Pentalogusa*, točnije 1446. g., Piccolomini je sastavio još jedno djelo koje se bavi problemom carske vlasti. U djelu *De ortu et auctoritate imperii Romani* dodatno ističe ulogu carstva, navodeći kako suverenost proizlazi iz nužde te da zbog kaotičnog stanja ljudi biraju pojedinca da nad njima vlada. Prema tome, prirodni je zakon onaj koji carstvo čini nadmoćnom institucijom javnog reda.¹⁹¹ S obzirom na idejne postavke koncepta *republica Christiana* carstvo predstavlja vrhovni autoritet u svjetovnoj sferi, a papinska kurija u crkvenoj.¹⁹²

S obzirom da horografska metoda omogućuje rekonstrukciju i stvaranje novih odnosa na relaciji centar-periferija i omogućuje autoru oblikovanje prostora sukladno vlastitom doživljaju stavljajući narativni naglasak na pojedine regije ili određena mjesta, iz Piccolominijeva djela moguće je iščitati čvrst naum da se potvrdi pravovaljanost slike svijeta, odnosno Europe, kakvom ju sam autor vidi. Pri tome je bilo ključno prikazati katoličanstvo na čelu s papom kao jedinu pravovaljanu konfesionalnu opciju, Turke kao barbarski narod koji je prijetnja civilizaciji, te sveterimskog cara kao jedinog pravovaljanog nasljednika Rimskog Carstva.

5. Toposi i imagemi Piccolominijeva „protobalkanizma“

S obzirom da je inicijalna namjera ovog rada proces oblikovanja Piccolominijeve predodžbe o Europi (s posebnim naglaskom na njezin jugoistočni dio) dovesti u vezu s kasnijim balkanističkim diskursima, na ovom je mjestu potrebno podsjetiti na imagološke odrednice balkanističkih diskursa elaborirane unutar 3. poglavlja.

Balkanistički diskursi opisuju Balkan kao civilizacijski nazadno mjesto čiji stanovnici nisu dorasli civilizacijskim standardima i normama. Među balkanskim zemljama i narodima ne postoji dovoljno jasna razlika, a isto vrijedi i za njihove jezike. S obzirom da zbog svega navedenog Balkan nije u stanju razumjeti sam sebe, ta uloga pripada Europljanima i Zapadnjacima za koje je taj prostor istovremeno u potpunosti poznat, ali i nepoznat.

U Piccolominijevom opisu jugoistočnih dijelova Europe dominiraju vjerski kriteriji. Ponajprije je riječ o problemu osmanskog prodiranja i prisut-

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Ibid., 476; Hirschi, *The Origins of Nationalism.*, 131, 476.

¹⁹⁰ Piccolomini, *Europe*, 156., 157.

¹⁹¹ Toews, „The View of Empire in Aeneas Sylvius Piccolomini“, 481.

¹⁹² Ibid.

nosti na tom prostoru. S obzirom da je u kolektivni imaginarij renesansnog humanizma ugrađen diskurs o Turcima kao o barbarima koji predstavljaju antipod civilizaciji poistovjećenoj s kršćanstvom, pad pod osmansku vlast doživljava se kao povratak u barbarstvo. S druge je strane prisutno i pitanje odnosa prema pravoslavlju kojemu Piccolomini također nije naklonjen. Njegovo otvoreno neprijateljstvo prema Crkvi bosanskoj i njezinim sljedbenicima teško je ne zamijetiti, a upravo njen prikaz zauzima znatan dio prilikom opisa zemalja Jugoistočne Europe. S time da je, kako tvrdi Piccolomini, probleme granica na ovom prostoru teško razriješiti, a neke od jezika nemoguće razumjeti.

Sama struktura i sadržaj opisa prostora jugoistočne Europe u Piccolominijevu djelu razlikuje se od opisa ostalih europskih zemalja. Čini se da o njima Piccolomini ne zna pretjerano mnogo što je s jedne strane posljedica i pomanjkanja informacija u izvorima iz kojih crpi podatke. Međutim, s obzirom da Piccolominijeve kriterije isticanja pojedinih mjesta i osoba oblikuje njegov interes za interpretacijom antičkog naslijeđa, dosezima humanističkog obrazovanja i politička ideja univerzalnog kršćanskog carstva, čini se da ovi prostori ipak ne ispunjavaju njegova očekivanja jer su obilježeni pravoslavljem, iz njih nisu potekli istaknuti humanisti, a osmanska prisutnost vraća ih u barbarstvo.

6. Zaključak

Na početku rada naglašeno je da se ovdje ne tvrdi da već u razdoblju renesansnog humanizma postoje naznake predodžbi o postojanju Balkana kao jedinstvenog entiteta, što i dalje stoji, no razlaganjem humanističkih identitetskih modela i analizom djela jednog od istaknutih humanista smatram da je moguće zaključiti da se već tada oblikovao sustav predodžbi koji je kasnije ugrađen u balkanističke diskurse. U prethodnom poglavlju detektirane predodžbe o jugoistočnom dijelu Europe nastale su u trenutku susreta s Drugim i egzistencijalne ugroze koja je iz tog istog susreta proizašla. Piccolominijeva predodžba o ujedinjenoj kršćanskoj Europi predvođenoj svetorimskim carem i rimskim papom dovedena je u pitanje neposrednim prisustvom drugog vjerskog i političkog entiteta odnosno Osmanskog Carstva. U Piccolominijevom imaginariju prostor današnjeg Balkana predstavlja sastavni dio kršćanske Europe, no s obzirom da si je dopustio da nad njime vladaju muslimani (a kao što ističe, pravi kršćani si to ne bi dopustili), pretvaraju se u barbare, postaju unutarnje Drugo. No, bez obzira na to, Piccolominijevo djelo prvenstveno je apel za povratak izgubljenih krajeva, njihovo spašavanje, a jedini način da se to pravovaljano učini jest križarskim ratom predvođenim carem i papom.

Kao što je ranije napomenuto, humanistički diskurs o Turcima obilježen je pojmom barbarstva koji predstavlja suštu suprotnost pojmu civilizacije. Ista je to opreka na kojoj počiva diskurzivna strategija balkanizma. S obzirom da je prostor jugoistočne Europe bio pod izravnom vlašću Osmanskog Carstva, a kao što ističe Todorova, upravo pitanje osmanskog naslijeđa čini sastavni dio balkanističke problematike, čini mi se plauzibilnim zaključiti da je i humanistički osmanistički diskurs bio važnim elementom prilikom oblikova-

nja kasnijih balkanističkih diskursa. Zahvaljujući rekurzivnim odnosu između teksta i njegovog sociokulturnog konteksta, jednom ugrađeni u kolektivni humanistički imaginarij, osmanistički diskurs i predodžbe o jugoistoku Europe mogli su postati inspirativnim izvorštem kasnijih prosvjetiteljskih učenjaka koji su ionako velik dio ideja crpili iz postavki renesansnog humanizma.

Na koncu, ono na što je još jednom potrebno skrenuti pažnju jest konstruktivistički i kontingentni karakter različitih pojedinačnih i kolektivnih identiteta te predodžbi o istima. Premda su različiti stereotipi o Balkanu i njegovim stanovnicima rezistentno prisutni u europskom kolektivnom imaginariju, nužno je ukazati da je ipak dijelom riječ o diskurzivnim konstruktima koji su uvjetovani različitim kontingentnim sociohistorijskim kontekstima. Ovime se, naravno, nikoga ne nastoji odrješiti odgovornosti niti smislenim smatram upuštanje u rješavanje gordijskog čvora problema korespondentnosti između govora o Balkanu i povijesne i društvene stvarnosti, no neupitno je da su različiti negativno obojani diskursi, čiji amblemski primjer predstavljaju upravo balkanistički diskursi, kadri prouzročiti kulturnu traumu i stigmatizaciju. Iz tog se razloga nadam da će ovaj rad upozoriti na problem nekritičkog razbacivanja pojmom Balkana i njegovog pretvaranja u retoričko sredstvo te da će nekoga potaknuti da dva puta razmisli prije no što nešto ili nekoga okarakterizira „balkanskim“.

8. Bibliografija

8.1. Izvori

Jones, Horace Leonard. *The geography of Strabo in eight volumes*. Vol 3. London; Cambridge: William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1967.

Piccolomini, Aeneas Silvius. *Europe (c.1400-1458)*. Preveo Robert Brown. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2013.

Papa Pio II.. *Memoirs of a Renaissance Pope: The Commentaries of Pius II*. Leona C. Gabel, ur. Preveo Florance A. Gragg. New York: Capricorn Books Edition, 1962.

Ptolemy, Claudius. *The Geography*. Preveo Edward Luther Stevenson. New York: Dover Publications INC, 1991.

Rackham, H. *Pliny: Natural History*. Vol. 2. Cambridge, London: William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1959.

Romer, F. E. *Pomponius Mela's Description of the World*. Michigan: University of Michigan Press, 1998.

8.2. Literatura

Bakić-Hayden, Milica. *Varijacije na temu „Balkan“*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2006.

Beller, Manfred. „Myth.“ U *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*, ur. Manfred Beller i Joep Leerssen, 373 – 377. Amsterdam; New York: Rodopi, 2007.

Bisaha, Nancy. *Creating East and West: Renaissance Humanists and Ottoman Turks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.

_____. „Introduction“. U *Europe (c.1400-1458)*. Preveo Robert Brown, 3 – 45. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2013.

_____. „Pope Pius II and the Crusade.“ U *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ur. Norman Housley, 39 – 52. New York: Palgrave MacMillan, 2004.

Bjelić, Dušan. „Uvod: Dizanje ‘mosta’ u vazduh“. U *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. Dušan Bjelić,

Obrad Savić, 17 – 39. Beograd: Beogradski krug, 2003.

Blažević, Zrinka. „Balkanizam vs. ilirizam ili de/konstrukcija mitopolitike identiteta.“ U *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić i Ines Prica, 433 – 453. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2010.

_____. „Globaliziranje Balkana iz perspektive translacijske epistemologije.“ U *Prevođenje povijesti*, 151 – 160. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

_____. „Imaginiranje historijske imagologije: mogućnosti i perspektive transdisciplinarne i translacijske epistemologije.“ U *Prevođenje povijesti*, 127 – 138. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

_____. „Potencijali Drugosti: putokazi za stranu zemlju“ u *Prevođenje povijesti*, 139 – 151. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Dukić, Davor. „Predgovor: O imagologiji.“ U *Kako vidimo strane zemlje*. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Ur., 5 – 22. Zagreb: Srednja Europa, 2009.

_____. „The Concept of Cultural Imagery: Imagologie with and not against the Early Volkpsychologie.“ U *XVIIIth Congress of the ICLA. Section 5: Identities in process: multiculturalism, miscegenation, hybridity*, ur. Eduardo F. Coutinho. Rio de Janeiro: aeroplano editora, 2009.

Fleming, K. E. „Orientalism, the Balkans, and the Balkan Historiography.“ *The American Historical Review* 105/4 (2000): 1218 – 1233.

Grandler, Paul. F. *The universities of the Italian Renaissance*. Baltimore; London: John Hopkins University Press, 2002.

Hirschi, Caspar. *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Jones, Horace Leonard. „Introduction.“ U *The geography of Strabo in eight volumes*. Prev. Horace Leonard Jones, vol 1. London; Cambridge: William Heinemann LTD, Harvard University Press, 195.

Kiossev, Alexander. „Self-Colonizing Metaphor.“ *Atlas of Transformation*.

- Kosslyn, Stephen M. Giorgio Ganis. William L. Thompson. „Neural foundations of Imagery.“ *Nature Reviews* 2 (2001): 635 – 642.
- Leerssen, Joep. „The Downward Pull of Cultural Essentialism“. U *Image into identity: Constructing and Assigning Identity in a Culture of Modernity*, ur. Michael Wintle, 31 – 50. Amsterdam; New York: Rodopi, 2006.
- _____. „Identity/Alterity/Hybridity“ U *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*, ur. Manfred Beller, Joep Leerssen, 335 – 342. Amsterdam; New York: Rodopi, 2007.
- Lukermann, Fred. „The Concept of Location in Classical Geography“. *Annals of the Association of American Geographers* 51/2 (1961): 194 – 210.
- MacLean, Gerald. „Ottomanism before Orientalism? Bishop King Praises Henry Blunt, Passenger in the Levant.“ U *Travel Knowledge: Euro "Discoveries" in the Early Modern Period*, ur. Ivo Kamps, Jyotsna G. Singh, 85 – 97. New York: Palgrave, 2001.
- Mann, Nicholas. „The origins of humanism.“ U: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Jill Kraye. Ur., 1 – 20. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Mastnak, Tomaž. *Evropa: istorija političkog pojma*. Beograd: Beogradski krug, Centar za medije i komunikaciju, 2007.
- Matošević, Andrea. Tea Škokić. *Polutani dugog trajanja: balkanistički diskursi*. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2014.
- McLean, Matthew. *The Cosmographia of Sebastian Münster*. Ashgate Publishing Limited, 2007.
- McRae, Andrew. „Early Modern Chorographies“. *Oxford Handbooks* (2015).
- Meserve, Margaret. „Italian Humanists and the Problem of the Crusade.“ U *Crusading in the Fifteenth Century*, ur. Norman Housley, 13 – 39. New York: Palgrave MacMillan, 2004.
- Moura, Jean-Marc. „Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze.“ U *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić et al., 151 - 168. Zagreb: Srednja Europa, 2009.
- Njaradi, Dunja. „The Balkan Studies: History, Post-Colonialism and Critical Regionalism.“ *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* (2013): 1 – 17.
- Osborne, John. Michael Wintle, „The Construction and Allocation of Identity through Images and Imagery: An Introduction.“ U *Image into identity: Constructing and Assigning Identity in a Culture of Modernity*, ur. Michael Wintle, 15 – 30. Amsterdam; New York: Rodopi, 2006.
- Pageaux, Daniel-Henri. „Od kulturnog imaginarija do kulturnog imaginarnog.“ U *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, ur. Davor Dukić et al., 125 – 150. Zagreb: Srednja Europa, 2009.
- Petkov, Kiril. *Infidels, Turks and Women: The South Slavs in the German Mind, ca. 1400 - 1600*. Frankfurt am Mein; Berlin; Bern; New York; Paris: Peter Lang, 1997.
- Rohl, Darrell J. „The chorographic tradition and seventeenth- and eighteenth-century Scottish antiquaries.“ *Journal of Art Historiography* 5(2011): 1 - 18.
- Said, Edward. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.
- Scherer, Stefan. „Imagination, Imaginary.“ U: *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*, ur. Manfred Beller i Joep Leerssen, 345 – 347. Amsterdam; New York: Rodopi, 2007.
- Simonetta, Marcello. „Pius II and Francesco Sforza. The history of two allies.“ U *Pius II – 'El Più Expenditivo Pontifice'*, ur. Z.R.W.M. von Martels, Arjo J. Vanderjagt, 147 - 171. Leiden; Boston: Brill, 2003.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.
- Toews, John B. „The View of Empire in Aeneas Sylvius Piccolomini“, *Traditio*, vol. 24(1968): 471 – 487.
- White, Arthur. *Plague and Pleasure: The Renaissance World of Pius II*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2014.
- Witt, Ronald G. „The Humanist Movement.“ U *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, ur. Thomas A. Brady Jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy, 93 -127. Leiden; New York; Koln: Brill, 1995.

On the Sources of Balkanism: Imagological Analysis of the Work *De Europa* by Enea Silvio Piccolomini

Abstract:

Starting from the critique of Todorova's assumption that the Balkanistic discourse started forming at the end of the early modern period, the central interest of this thesis is placing the formative moment of the Balkanistic images in the period of renaissance humanism. The backbone of this paper is the imagological analysis of the chorographical work *De Europa* written in 1458 by renaissance humanist Enea Silvio Piccolomini, better known as Pope Pius II. The analysis strives to detect a manner in which Piccolomini shapes images of Europe and its constitutive parts and it is focused on Southeastern Europe i.e. the Balkans, with the intention of relating it to the later Balkanistic discourses. Interpretative analysis of Piccolomini's work methodologically relies on the three-dimensional analytical model of historical discourse analysis. The textual analysis is concerned with detecting images according to principles of classical chorography and determining their axiological values. The intertextual analysis deals with determining Piccolomini's explicit and implicit references to classical and contemporary authors. At last, the contextual analysis strives to comprehend Piccolomini's image of Europe in the context of humanistic identity models and its pragmatic and political functions.

Key words: balkanism, renaissance humanism, Enea Silvio Piccolomini, Pope Pius II, *De Europa*

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 17 2022.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XVII, broj 17, 2022.

Glavni i odgovorni urednik
Ivan Mrnarević

Zamjenik glavnog urednika
Ivan Ćorić

Uredništvo
Petar Bešlić
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Ivan Mrnarević
Stanka Mujo
Filip Šimunjak
Marko Zidarić

Urednici pripravnici
Tomislav Bilić
Marija Biščan
Ivan Mudrovčić
Tijana Vokal

Redakcija
Petar Bešlić
Tomislav Bilić
Marija Biščan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Ivan Mrnarević
Ivan Mudrovčić
Stanka Mujo
Filip Šimunjak
Tijana Vokal
Marko Zidarić

Tajnik Uredništva
Petar Bešlić

Recenzenti
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Irena Bratičević
dr. sc. Neven Budak
dr. sc. Ivana Buljan
dr. sc. Ivana Gubić
dr. sc. Sanja Lazanin
dr. sc. Ana Pavlović

dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Kornelija Jurin Starčević
dr. sc. Goran Sunajko
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Zrinka Pešorda Vardić

Lektura za hrvatski jezik
Jozo Akrap
Tina Čatlaić
Mislav Graonić
Lea Ivanković
Lorena Lelek
Marija Mrnjavac
Martina Perak
Nika Pulig
Josipa Skenderović
Darko Vasilj
Jakov Zidarić
Matea Žnidarec

Lektura za engleski jezik
Anamarija Brusić

Oblikovanje
Marko Maraković, FF-press

Prijevod s engleskog jezika
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Filip Šimunjak

Prijevod s mađarskog jezika
Saša Vuković

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
Studio Moderna d.o.o.

Naklada
Tiskano u 100 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financirano je novcem dobivenim na natječaju za studentske projekte Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i sredstvima koje je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta.

Redakcija časopisa Pro tempore iskreno zahvaljuje Odsjeku na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest
(za: Uredništvo Pro tempore)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>